

Begravningsvapen i ett urval kyrkor.

Restaurering– i ett idéhistoriskt och etnologiskt perspektiv

EWA THÉRÈSE SÄWSTRÖM

Uppsats för avläggande av filosofie kandidatexamen

Kulturvård, Konservatorprogrammet
15 hp

Institutionen för kulturvård
Göteborgs universitet

Begravningsvapen i ett urval kyrkor.

Restaurering i ett idéhistoriskt och etnologiskt perspektiv

Handledare: Jonny Bjurman
Kandidatuppsats, 15 hp
Konservatorsprogrammet
Lå 2010/11

EWA THÉRÈSE SÄWSTRÖM

UNIVERSITY OF GOTHENBURG www.conservation.gu.se
Department of Conservation Tel+46 317864700
P. O Box 1
30 Fax+46317864703
SE-405 30 Göteborg,

*Funeral coats of arms in a selection of churches.
Restoration from a history of ideas and ethnology point of view.*

Program in conservation of Culture Property
Graduating theses, BA/sc, 2011
By: Ewa Therese Sävström
Mentor: docent Jonny Bjurman

ABSTRACT

Funeral Coats of arms were made to be carried in funeral processions. Church restorations have in recent years increased the interest in these objects. The purpose of this essay is to describe these 16 - and 17th century objects and to assess the cause of deterioration and the reasons behind restorations made to them. One important aim was to find out how churches dealt with these cult objects and to be able to recognize common and rarely occurring damage and later performance. A case study was carried out. The likely reason for the discovered phenomena is a recurring theme in the essay. Books about heraldic shields were used as written sources. ATA was used as a source for earlier documentation of this group of objects. The paint layer is the key to the understanding of these objects. Dating a painted area is essential for distinguishing original from restored coatings, truth from speculation.

Historical objects can be valuable historical keys, but they do not always fit as pieces of a puzzle to the yet undiscovered. The first part of the thesis describes the different sections of a Weapon. This is done to gain necessary knowledge of historical function, content and to map out possible damage and restoration. How and why restoration has been performed such as effects of climate and decrease in value of the metals but also circumstances such as changes of fashion and political decisions is discussed. These factors determine what is today left. The interpretation of artistic painting innovations, the aesthetic mind and how to value and construct history is also dealt with.

A conclusion of this study on funeral coat of arms is that conservation requires a never ending reflection over the present and honesty towards the past and future. Although conservators have a wide knowledge span of craftsmanship as well as historical knowledge of technical materials, conservation decisions by professional conservators should be based on cooperative work with scientists and other experts. A conclusion is the use of the ethical rules depends on our interpretation of objects. This is essential for judging and making the right decision on what and how to preserve and save. The goal is always to reach a long lasting and true conservation.

Titel in original language: Begravningsvapen i ett urval kyrkor.
Restaurering ur ett idéhistoriskt och etnologiskt perspektiv.

Language of text: Swedish

Number of pages: 67

Keywords: Heraldic coat of arms, culture Heritage in Protestants churches, polychrome paintings of the 1700-century, restoration and conservation.

FÖRORD

Tack till Jonny Bjurman, docent och lektor i Kemi, som trots att arbetet inte innehåller kemisk tyngdvikt visat intresse och engagemang inför uppsatsens resonemang. Tack till RAÄ's Hans-Peter Hedlund för samtalsträffar och förmedling av sin yrkeserfarenhet samt Anna Brandi för bistående hjälp med provtagning och analys av pigment.

Tack till alla ni vaktmästare, kyrkoherdar och präster som hållit kyrkodörren öppen.

Till arkivarier och bibliotekarier på Antikvariskt Typografiskt Arkiv, Riksarkivet, Kungliga Biblioteket och Göteborgs Landstingsarkiv samt Göteborgsuniversitetsbibliotek.

Kandidatuppsatsen är något av summan av det man lärt sig eller som man själv

finner viktigt efter års studier av konst *En konservators viktigaste verktyg är hennes ögon.*¹

En god träning är därför att öva sig på att identifiera bemålningssytor. Det är också en viktig erfarenhet under utbildningsåren att se olika sorters bemålningar och restaureringar hos en föremålsgrupp så att referensramar byggs upp. Konservatorsyrket är tvärvetenskapligt därför har jag från början velat ha ett så brett perspektiv som möjligt innehållande både etnologi, konsthistoria och materialanalys. Byggnadsantikvarier tillskriver ofta minnemarken med abstrakta värderingar, men då vi kommer till måleri och konsthistoriska föremål så blir diskussioner om dåtidens konst; ofta besvärlig eller i värsta fall förbjuden för en konservator. Hursomhelst kan man inte bortse ifrån att äldre epoker äger konststycken som fortfarande intresserar och har en publik. Större kännedom om ett objekts öden och äventyr gör ofta att ett föremåls värden växer och efterlämnas med omsorg till framtiden. Vasaskeppet i Stockholm är ett talande exempel på detta. För mig har örlogsskepp med dithörande kanoner, skulpterade lejon och havsfruar också symboliserat 1600-talets hantverk, liv och rörelse. Berättelser och minnen ekar fortfarande om vilket ståhej det varit efter bärgningen året 1961 och första studiebesök med skolan på Vasamuseet på 1980-talet. Förlisningen året 1628 kändes plötsligt så nära nuet. Att detta kunde bero på skeppets orördhet är något jag senare förstått. Min passion för äldre bildvärldar och dess associationsbanor kanske grundades med denna upplevelse. Första mötet med just begravningsvapen skedde på våren 1998 innan tankar fanns att söka till konservatorsutbildningen. Min väninna skulle döpa sin förstfödda son i Vallentuna kyrka, norr om Stockholm. I koret hängde det en färgstark ”väggprydnad” i bjärt kontrast mot den annars protestantiska kyrkans vitkalkade väggar och spartanska stil. Blicken vandrade över det rika lövtäcket med miniatyrsköldar som poppade upp bland akantusbladen. Den plana skölden hade fyra uppdelade fält innehållande figurer i relief. Ur den krönte hjälmens krona stod ett förgyllt lejon på bakbenen i full färd med att kasta iväg en kanonkula. Kompositionen hade en skulptural blandning av både tyngd och spontanitet, en yvig och lättsam men ändå återhållsam klang. Den påminde både om kasperteaters fria lekar och om det traditionsbundna samhället Sverige en gång var.

¹Arronet von, Dorrit. Chefskonservator vid Materialinstitutionen, Kungliga Konst Högskolan. Föreläsning, 2006-01. Kulturvård

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1. INLEDNING.....	5
1.1. Bakgrund	5
1.2. Teoretiska förebilder	5
1.3. Bildkällor och forskningslitteratur	5
1.4. Definition av begrepp	6
1.5. Tidigare forskning, historieskrivning och problemformulering.....	7
1.6. Metodik- material och metod inom fallstudien	8
1.7. Källkritik	9
1.8. Syftet med fallstudien.....	10
1.9. Målsättning med uppsatsen	10
1.10. Frågeställningar	10
1.11. Avgränsningar	11
1.12. Disposition.....	11
2. ÖVERSIKT AV HERALDISK HISTORIA.....	12
2.1. Gravar och vapenkonst.....	12
2.2. Tidiga vapenbilder och bruk.....	12
2.3. Heraldiska element, ett vapens historiska delar och funktion	13
2.4. Historisk formgivning och färgbemålning av vapensköldar	14
2.5. Symbolinnehåll.....	15
2.6. Etnologiska föreställningar om färgsättning	16
2.7. 1800-talets vapenmålning och kulörer	17
2.8. 1600-talets pigmentbeskrivning gentemot 1800-talets stilmorm/idé	18
3. HISTORISK BEMÅLNING- och YTBEHANDLING.....	20
3.1. Referenser för konstnärlig innovation och bemålningskonst.....	20
3.2. Bildkällor för bemålningskonsten och estetiken	20
3.3. Förekommande ”heraldiska” bemålningsystem	21
3.4. Karnations och metallfärger	22
3.5. Barockens regelbundna mönster och ojämna tal.....	23
3.6. Ornamentik och vapendamascering	23
4. STILUTVECKLING OCH REFERENSFÖRÄNDRING.....	25
4.1. 1700 - och 1800-talet nya ”vapenritning”	25
4.2. Tolkning av kulörer och förändring av färgbruk.....	26
4.3. Metalliseringen	27
4.4. Silvrets mörkning	28
4.5. Urval, analys och datering av svårbestämda färgytor	30
4.6. Missförstånd eller medveten ändring av vapenbild.....	31
4.7. Datering med hjälp av konsthistoriska aspekter och analys.....	32

5. BEGRAVNINGSVAPENS PLACERING, HANTERING OCH SKADEBILD.....	33
5.1. Utrensning och förstörelse av vapen	33
5.2. Kyrkorummet	34
5.3. Förvaltning och dokumentation.....	35
5.4. Icke klimatrelaterade skador uppkomna i kyrkorummet.....	38
5.6. Miljö och klimateffekter.....	41
6. MODERN TID.....	44
6.1. 1800-talets hantverk och restaureringskonst	44
6.2. Trärent	44
6.3. Sekelskiftet, 1800- 1900-talet.....	45
6.4. Symbolassociativ och för den tiden ”etisk” restaurering	45
6.5. Konservering under 1900-talet.....	47
6.6. Estetisk präglad retuschering av störande skadeställen.....	48
7. SAMMANFATTNING AV RESULTAT GÄLLANDE BEMÅLNINGSSTATUS; ANDEL ORIGINALBEMÅLNING RESPEKTIVE SEKUNDBEMÅLNING.....	50
8. DISKUSSION.....	52
8.1. Inledning.....	52
8.2. Faktorer bakom stilrenovering av sena 1600-tals vapen.....	52
8.3. Symbolinnehåll i äldre och yngre ytbehandling.....	53
8.4. Gårdagens tolkning angående ett heraldiskt konstuttryck.....	54
8.5. Samhällets påverkan på restaureringsideologierna	55
8.6. Vapenbrukets historia och restaurering.....	55
8.7. Förhållningssättet till original respektive sekundärt	56
8.8. Konserverings - och restaureringskonsten	57
9. SAMMANFATTNING.....	59
10. KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING.....	61
10.1. Otryckta källor.....	61
10.2. Tryckta källor	62
10.3. Internetreferenser till hemsidor & vapenbilder	66
10.4. Bildförteckning.....	66
10.5. Notförteckning.....	69
BIL.1. Data gällande uppskattning för kvarvarande originalyta eller ytbehandlig	
BIL. II Skador på inventarier med måleri i kyrkor i Södermanlandslän	
BIL. III Färgbildsbilaga	

1. INLEDNING

1.1. Bakgrund

Begravningsvapen påträffas förutom i Sveriges nuvarande geografiska omfattning också i Sveriges tidigare provinser. I länderna kring södra och östra Östersjön, Nordtyskland, Baltikum och Finland. Liknade vapenbruk fanns i Florens fast med en rad variationer på sköldar med tillhörande sporrar, hästars vapentäcke, kjortlar m.m. Nederländska kyrkor har haft epitafier och fyrkantiga minnestavlor av vapen, men dessa förstördes under den franska revolutionen.¹ Under praktikperioden kom jag till större insikt om att hantering av föremål är helt avgörande för bevarandet. Att föremål restaurerats så konsekvent att det ursprungliga bara finns kvar som en enskild skugga. Det unika i Sverige är, att kyrkliga inventarier inte lika konsekvent överrenoverats eller blivit sönderslagna i samma utsträckning som nere på kontinenten och i Östeuropa. Däremot kan en del svårkategoriserade men intressanta föremål i Sverige ha fallit mellan stolarna och därför blivit utforskade.

Kyrkorummet är ett ständigt besökt och förnyat rum med ett kulturhistoriskt tidsspänn på 1000 år. Det senaste decenniet har svenska kyrkan skilts från staten och genomgått yttre och inre förändringar. Även om man inom kyrkan vill bevara traditioner, så är nytt inflytande eller omvärdering av föremål något ofrånkomligt. *Befanns kyrkan... i gott ståndmen som kyrkan invärtes överallt var målad med många obehagliga bilder från katolska tiden, lovades att hon skulle med det första bliva överstruken.*²

Religiösa eller ideologiska vindar för eller emot det gångna har tidigare påverkat bevarandet.

1.2. Teoretiska förebilder

Tidigare renoveringsarbeten kan bestämma hur kulturföremål idag uppfattas och ytbehandling tolkas. *Det som finns bevarat är inte heller representativt för det som en gång funnits.*³

Detta har varit en utgångspunkt i fältstudien. Renoverade föremål och restaurerade bemålningssytor samt annan ytbehandling utgör sin tolkning av historien i jämförelse med originalet, vilket är en verklighet. Hemgren uttrycker sig på följande sätt: *"Till slut får man ett lapptäcke av medeltiden, 1800-talets syn på medeltiden, 1900-talets reaktion på 1800-talets syn på medeltiden. Rösten från den riktiga medeltiden blir allt svagare."*⁴

Våra egna föreställningsvärldar idag är inte alltid överensstämmande med hur föremålets en gång sett ut eller brukats.

1.3. Bildkällor och forskningslitteratur

Bergshammars illustrerade vapenbok från medeltiden har studerats. (färgbilaga fig.1) Den hittills daterade äldsta bevarade avmålade "hjälm-skölden" är Nils Erengislessons död. år 1440. (färgbilaga fig.2) Senare kvarvarande tecknade sköldebrev finns bland annat ifrån *Erik av Pommerns, Johan III: s* och *Drottning Kristinas* tid. *Johan Peringsköld* (1654-1720) var år 1693 antikvitetsarkivets överhuvud. Peringsköld själv hade gjort resor runt om i Sverige och tecknat av vapen i kyrkor. Titeln Riksheraldiker började användas först år 1734 i samband med att heraldiken utvecklades till en vetenskap.⁵ *Det är intressant att se hur noga målarna varit med att följa sköldebrevs vapnet då ett sådant har funnits eller den ritning som korrekt avbildat detta.*⁶ Tidiga källor om bemålning kan därför ge möjliga referensramar och jämförelser med kvarvarande ytbehandling hos begravningsvapnen.

I Sverige uppskattas antalet huvudbaner med inkluderat anvapen i kyrkorna vara mellan 1700 och 2000 stycken.⁷ Av dessa har 1600 stycken undersökts.⁸ Vid inventeringar av kyrkovindar och förråd kan orestaurerade och odokumenterade begravningsvapen hittas. I och med att den

avlidnes dödsår ungefärligt kan kopplas till tillverkningsåret kan också bemålningsåret säkerställas. I detta avseende äger vapensköldar potential som forsknings- och studieobjekt av historisk barockbemålning. Peter Tångeberg skriver i sin artikel *Träskulpturens tekniker*, att 1960-talets forskning har lett till ökad kännedom om medeltidens förgyllning - och måleriteknik, men påpekar att just det efterreformatöriska av någon anledning blivit förbisett. *När vi kommer till tiden efter reformationen finns det nästan inga sådana kunskaper alls, varken överblickande eller speciella studier.*⁹ Att restaureringar bidragit till att förvanska efterreformatöriskt måleri är känt:

*Den ursprungliga ytbehandlingen av renässans- och barockens sniderier har i ännu högre grad än medeltidens misshandlats och förvanskats av övermålningar och osakkunniga renoveringar.*¹⁰

*Altarkonst från renässans och barock har ... i stor utsträckning förvanskats genom ommålningar, osakkunniga friläggningar och godtyckliga rekonstruktionsmålningar under 1900-talet.*¹¹

*Huvudbaner i flera fall har färgbortfall eller förvanskats vid restaureringar.*¹²

Inga von Naumburg-Corswants avhandling *Huvudbaner och anvapen under stormaktsstiden* (1999) och den senare *Huvudbaner och anvapen inom Skara stift* (2006) har med sitt rika bildmaterial ur ett konsthistoriskt sammanhang fungerat som en introduktion och inspirationskälla för denna kandidatuppsats. Utan Corswant-Naumburg hade denna uppsats inte varit möjlig. Även publikationen ”*Värjan som åminnelsevapen i kyrkan ... ett uråldrigt gravskick belysta med ett antal värjor i mäljarlandskapet*” (2001) gjorde ett stort intryck. Där belystes ett etnologiskt perspektiv av vapenhantering i samband med gravläggning. Vad som ytterligare kan nämnas är, att senaste decenniet så har avhandlingar och verk om just 1600-talet skrivits utifrån dess kulturarv gällande begravingar – samt epokens återkommande förgängelsetema.¹³

Några bildkällor är scannade ifrån *Huvudbaner och anvapen under stormaktsstiden* (1999) och ett fåtal ifrån *Huvudbaner och anvapen inom Skara stift* (2006). De flesta färgfotografier är mina privata och de svartvita kopierade ifrån ATA. Ytterligare bildreferenser hänvisas till församlingens digitala hemsidor för respektive kyrka eller internet.

1.4. Definition av begrepp

*I samband med att domkyrkan i Strängnäs blev restaurerad och återinvigd, öppnades 1910 års kyrkliga utställning i Strängnäs varvid Sigurd Wallin publicerade en uppsats om begravningsvapnen.*¹⁴

Begravningsvapen kom in i språkbruket år 1912 då bokverket *Sveriges kyrkor* gavs ut.¹⁵

Benämningen uppträder under 1920-talets kyrkoinventeringar. Innan dess fanns inte ordet, då tidigare språkbruk var *wapen*¹⁶ eller *Baner*.¹⁷ *Begravningsvapen är en gemensam beteckning på ett flertal olika slags vapen, heraldisk såväl som bruksvapen, vilka alla äga det gemensamt, att de en gång blivit burna i en begravningsprocession.*¹⁸

På baksida av ett begravningsvapen sitter det en bärstång eller ett uttag kvar som visar att det en gång sannolikt suttit en bärstång där och blivit burna i tågföljen.

Ett restaurerat vapen har i stort fått behålla sin ursprungliga sköldritning, men ersatts med industriellt tillverkade, moderna färgpigment ifrån 1800- och 1900-talet.

Renovering har skett när ommålning inte alls kan stämma överens med det ursprungliga.

Vapnet har ommålats spontant efter ”tycke och smak” eller ändrats på grund av missförstånd.

Retuscher är infärgande lakuner liksom dämpning av kritgrund över ”störande skadeställen”.

Mängdommålning vid ett och samma tillfälle, har sannolikt skett då ett flertal vapen med snarlika kulörer, men med skilda tillverkningsår påträffas i en enskild kyrka eller runt en knuten epok.

– *Historisk dokumentationsyta* representeras av en skada eller slitage som uppkommit ur föremålsgruppens historiska funktion och användningsområde.¹⁹ Detta kan även innefatta tidstypiska restaureringsingrepp som fått en tidsbetydelse och är därför viktiga att bevara. Detta styr i sin tur ens konserveringsval och präglar den etiska debatten gällande konservering. Ett exempel på detta är kondensfläckar av vatten som runnit fritt. Är detta spår av förvaring eller ifrån jordfästning då vapnet har burits utomhus vid timplånga ceremonier i regn och rusk? Ja, rör det sig om det sistnämnda bör skadan ses som ett historiskt dokumentationsvärde, vilket inte bör retuscheras bort. Men då fallet är svårt att bevisa, utgör bara säkerhetsmarginalen ett stopp för ingrepp. Vapensköldar är kulturladdade föremål som kräver etiskt ställningstagande inför varje åtgärd.

-*Patina* är originalsubstans som med tiden eller beroende på klimatbetingelser har oxiderat vidare till en annan kemisk sammansättning, baserat på andra egenskaper med ett nu helt eller delvis oigenkännligt tillstånd. Företeelsen ger ett uttryck och karaktäriserar dåtidens materialkunskap och tekniska förutsättningar. Skador på färgskiktet av rengöring eller senare pålagda ytbehandlingar/konsolideringar inräknas inte som patina.

-*Poliment/polerförgyllning eller mattförgyllning, brännförgyllningen eller slagmetall* urskiljs genom tolkning av glansen eller genom dokumenterade konserveringsuppgifter. En originalförsilvrad yta tolkas vara något som idag brutits ner till en svärta med en underliggande infärgad eller ofärgad bolus/ kritgrundering.

-*Konstnärlig innovation betyder* vad epoken eller konstnären velat uttrycka med sitt verk.

1.5. Tidigare forskning, historieskrivning och problemformulering

Heraldik som har diffusa gränser, är inte specifik- och har kanske därför inte alla gånger tolkats som konst.²⁰ Konsthistoriskt beskrivs begravningsvapen ofta ur estetisk synvinkel och inte som ett religiöst kulturföremål, (vilket ceremoniellt burits under begravningsståg). Utan ofta mer som ett begravningsmonument eller estetisk, men anonym, väggprydnad i kyrkor. Vapenheraldiken beskrivs vidare som en generell företeelse, hopbuntad med utmärkande epoker eller beskrivet som en statisk företeelse oavsett århundrade. Heraldik har funnits under en lång tid, kan uppfattas som ett fristående uttryck av ett kulturarv, men som ändå har påverkats av samtida konstströmningar.

Vapenbemålning beskrivs i både praktiska och illustrativa vapenböcker ifrån 16, 17, 18 och 1900-talet. Där de senare sekler diskuterar det ”riktigaste” heraldiska uttrycket, vilket kan ha influerat renoveringarnas utgång. Både 1800 och 1900-talet äger klara uppfattningar om, vilken epok som ägde det mest ”riktiga” heraldiska uttrycket. Källorna är dock sinsemellan oense.

- *Denna heraldiks historia har tre perioder en utvecklingstid, en blomningstid som kulminerar under 1300-talet, och en förfallsperiod, som inleddes under renässansen och fortsatte under barocken och rokokon under vilken genom förstörande tillsättningar till de gamla vapnen smak och karaktär förringas.*²¹
- *Renässansen framstår som heraldikens blomstringsperiod, dess stilart var väl anpassad till heraldiska uttrycksformer. Barock och rokoko kom däremot att motverka heraldikens stränga krav på enkelhet och renhet.*²²
- *Heraldikens guldålder ligger mellan 1450-1600-talet. I allmänhet har vi vid vapenavbildningar följt förebilder som tillkommit under 1800-talets senare hälft då uppfattningen av heraldik var fullkomligt skev.*²³
- *Det 20:e århundradet har skapat en kraftig reaktion emot överlastning i den förhärskade konststilen, vilket även synes ha påverkat den heraldiska stilen på ett synnerligt lyckligt sätt.*²⁴

Vad vi vet idag är, att efter 1300-talet har även en 700-årig utvecklingsfas ägt rum influerad av sin tid. Från barocken med tillverkningsåren 1650-1709 har totalt 953 stycken begravningsvapen påträffats²⁵ Perioden var något av en historisk höjdpunkt för vapensnidande. Samtidigt som just denna tidsperiod fått utstå mest kritik, vilket går att utläsa i följande citat:

*De genom adelsbref förlänade vapnen äro ofta mycket stilvidrigt och smaklöst utförda, synnerligast under heraldikens förfall från slutet av 1600-talet till senare tid.*²⁶

*Vapen i 16-1700 tals stil behöfva visserligen icke vara fula, för att många under denna tid utförda vapen äro det, men ett vackert medeltida vapen visar alltid prof på mera äkta och verklig heraldik, hvad en nyare tids vapen någonsin kan göra.*²⁷

Mer oklart är; hur den bemålningsmässiga utvecklingen såg ut samt barockens konstnärliga formulering av vapensköldarna. *Il barocco* är en konstbeskrivning ifrån 1800-talet med adjektiv som ”*grottesco e bizzarro*” och skiljer sig i det avseendet från Renässansen och Klassicismens balans och konsekvens. En bättre beskrivning på barocken med ett svenskt ord är omåttlig, vilket är motsatsen till principen lagom.

1.6. Metodik- material och metod inom fallstudien

I Stockholms län valdes fem kyrkor slumpvis utifrån att de ägde begravningsvapen: Danderyd, Spånga;(Tensta), Tyresö, Vallentuna och Värmdö kyrka varav de tre sista är äldre rundkyrkor. Det totala antalet vapen i kyrkorna räknas till 124 stycken. För att vidga vyerna har besök även gjorts i Kristine kyrka i Göteborg, Kungsholmen, Solna och Riddarholmskyrkan i Stockholm samt Vättilösa kyrka i Götene.

Fenomen som även påvisas i Corwants avhandling och bildmaterial kom att ytterligare bli belyst. Återkommande teknik, tänkbar konstnärlig innovation med karaktäristiska drag eller skadebild samt restaureringsåtgärder/ingrepp studerades, jämfördes och beskrevs. Hänvisningar finns till respektive kyrka och vapensköld med namn och årtal.

I *Antikvarisk Typografiskt Arkiv* (ATA) jämfördes inventarieförteckningar med varandra för att utläsa ändring av beståndet, tidigare placeringar i kyrkorummet och omflyttningar.

Vapenbilder och ATA: s fotoarkiv gav referensram och vägledning för grov besiktning av vapenkvantiteter och för avvikande detaljer då ett gallringssystem behövdes.

Bildmaterial ifrån ATA; s fotoarkiv under 1900-talet användes som dokument för vapnens bemålningshistoria och nuvarande tillståndsbedömning. Till exempel syntes vita kritgrunderingsöppningar i ATA: s fotoarkiv från tidigt 1900-tal antogs vapnet ha varit i orörd kondition och inte renoverats. Tidigare förvaringsplatser studerades av rimlighet för vapnets nuvarande kondition. Sköldar och ytor i industriella kulörer som enligt fotoarkivet åtgärdats under 1900-talet gallrades bort ifrån färgundersökningarna. Vapensköldar jämfördes både med varandra i kyrkorummet, för att utläsa om mängdommålning vid restaurering skett, samt kyrkovis för att överblicka restaureringstrender knutna till årtionden.

För att härleda tidigare ingrepp följdes konserveringsrapporter upp på plats i kyrkorna och samtal fördes med de anlitate konservatorerna; Lars Göthberg²⁸ och Hans-Peter Hedlund.²⁹

Samtidens och kyrkans förhållande till vapen tolkades genom att observera hur vapensköldar beskrivits i inventarieförteckningar, konserveringsrapporter eller tidningsartiklar. Har man vid tidigare restaurering använt sig av fackman? Även andra händelser eller aktiviteter i arkivhandlingar bokfördes. Dessa behöver inte direkt syfta på konservering eller restaurering av vapen. Men kan ändå ha inverkat på konditionen och beståndet eller utgöra tidpunkt för

ingrepp, såsom ändrade uppvärmningssystem, skadedjursangrepp, utlåningsverksamhet, brand och även inbrott, vilka redovisas i tabellform.

Bildkällor. I vapenböckers färghänvisningar och tecknade sigillbrev uppvisas en tänkbar ursprungsbemålning och ytbehandling. Här utgår jag först ifrån *Keijzers* vapenbok med färghänvisningar från år 1650, vilket ligger närmast vapnens tillverkningsår. Ett första urval för undersökningen av sköldar skedde beroende på tillgången av dessa vapenbilder. Utan dessa är vapnen inte lika forskningsbara. *Corswant* framhåller att ”*Det är intressant att se hur noga målarna varit med att följa sköldebrevsvapnet då ett sådant funnits eller den ritning som korrekt avbildat detta*”.³⁰ Bilderna jämfördes med vapnen i kyrkan för att upptäcka eventuella förändringar. Målad heraldik på fanor som överstämmer i storlek, måleriteknik och stil användes också som referensram, för att jämföras med sköldens nuvarande utseende. Kyrkorummen besiktades kulört för att utesluta originalbemålning av industriella pigment såsom *kobolt* (1804) eller *syntetiskt ultramarin* (1834), *coelinblått* (1860) *krom* och *kromoxidgrönt* (1840), *syntetisk alizarin* (1868) eller *kadmiumrött* (1910). När pigmentanalyser inte gjorts uttrycker jag mig beskrivande exempelvis ”*i en ultramarin liknande nyans*”. Den grova uppskattningen av original respektive sekundärbemålning och ytbehandling uppmäts i bråkform och omräknas till procentform som sedan redovisas i stapeldiagram. Läsaren måste vara införstådd med att den procentuella omräkning i tabellform är ett försök till kvantifiering, som ger ett intryck av att vara mycket precisare än vad den egentligen är.

Vid undersökning av färgpigment användes först spottester och mikroskopering. När detta inte gav några indikationer avancerades undersökningstekniken till SEM-EDX på Chalmers universitet. Ett nytt FTIR - ATR instrument utprovades vid en enskild visning på kulturvård. Vid detta tillfälle genomfördes en identifikation av ett svårbestämt pigmentkorn.

1.7. Källkritik

Pigmentanvändningen skiljer sig mellan 1600- och 1800-talet. Industriellt tillverkade pigment ersatte kimrök,³¹ smalt, indigo och kopparresinat.³² Dessa traditionella pigment slutade då i regel att användas. Förekomsten av dessa; både oorganiska och organiska pigment inräknas därför som ganska säkra kort för ursprungsbemålning. Röda nyanser såsom rödockra ifrån cinnober och kadmiumrött, kan vara svåra att säkert särskilja kulört.³³ Slutsatser av andel sekundär gentemot originalbemålning grundas delvis på kulörbedömningar och ATA´ s- dokumentationsbilder. Detta kan tolkas som brist på vetenskaplig praxis. Smalt i limfärgsteknik konstaterades kulört, av en person med mångårig erfarenhet, utan att färgprov togs. Originalbemålning i jordartpigment nämns, samtidigt som olika sorters ockra och järnpigment brukats under alla tider. Därför uppstår det en större osäkerhetsmarginal i dateringssammanhang i jämförelse med de utslagsgivande industrifärgerna. Särskilt Värmdö kyrkas sena Barocksköldar var svåra att bedöma ytbehandlingsandel av originalutförande, mer än att de blivit restaurerade. Detta bedömdes utifrån ATA´ s bilddokumentation och RAÄ´ s tidigare dokumentationsrapporter. Att datera historisk bemålning är komplext och beror på kännedom om en mängd olika förhållanden. Jag vill inte att denna uppsats ska bli en ”handbok i dateringsfrågor”, utan mer att skapa en medvetenhet om vissa återkommande företeelser inom historisk bemålning och restaurering.

Peter Tångebergs uttryck för originalbemålning: ”*Föremål med bevarat ursprungligt (eller epoken tillhörigt)måleri*” är därför en mer sanningsenlig uppdelning än gängse beskrivning av sekundärt gentemot original. Jag kommer också i praktiken att använda *Tångebergs* breda definition för ”sekundärt”: ”*utan anspråk på att tillhöra Barocken, originalbemålat eller epoken tillhörigtmåleri.*”(se BILAGA. II)

1.8. Syftet med fallstudien

- Förundersökningen i ATA gjordes för att bygga upp antaganden och upptäcka eventuella samband mellan vapensköldar och renoveringar av kyrkan eller barockinventarier såsom predikstol och altaruppsats. Syftet var att genom årtalsprotokoll ringa in tänkbara ingreppsår och beräkna ommålningsintervaller. Det var av intresse av få veta om vapen restaurerats i samband med kyrkorenovering, tillsammans med andra inventarier eller som fristående objekt.
- Ta fram data om hur begravningsvapnen påverkats av exempelvis förvaringsförhållanden med direkt anknytning till senare restaureringar och nuvarande andel av kvarvarande originalbemålning. Detta för att få en överskådlig bild av vilka bakomliggande faktorer som styr det vi idag har kvar.
- Genom att studera en begränsad föremålssamling kan återkommande företeelser inom restaurering eller bemålning exemplifieras för att ge uttryck åt en tidsidé eller kartläggas som tidstypiska. Med detta ges en större insikt i hur, när och varför vapnen blev restaurerade och vad man önskat uppnå med ingreppen.
- Göra riskanalyser hur begravningsvapnen har hanterats med förutsättningar för bevarandet och därmed utvärdera kyrkans lämplighet som förvaringsplats och skyddat rum också för inventarier.

1.9. Målsättning med uppsatsen

Målsättningen är att lägga en grund för ett förhållningssätt till restaureringar eller konservering och för resonemang kring åtgärdsförslag genom att analysera och diskutera konserveringsideologier i praktisk tillämpning. Jag vill också skapa en verklighetsförankrad bild över situation i kyrkan igår och idag, vilket förmedlas till läsaren via dokumentationsbilder och färgbilaga. Att genom tidsperspektiv studera och få en överskådlig bild hur vapen uppfattats av gångna tider och även idag tolkas. Ser vi 1800-talets version av barocken eller när och var ser vi den riktiga barocken?

Uppsatsen riktar sig även till andra än konservatorer som exempel församlingsrepresentanter, vilka möter begravningsvapnen i sin vardag. Målsättning är en större inblick i historisk barockbemålning, vilket kan utskiljas från senare tillkommet. Ambitionen är att få en vetenskaplig och konstnärlig överblick även på restaurering/renoveringar. Jag vill också i viss mån kunna datera ingrepp för att kunna avläsa renoveringsfenomen.

Utmaningen låg också i att hellre utforska de osäkra ytorna; avvikelserna än de tydliga fallen. Jag vill inte, att denna uppsats bara ska bli en bekräftelse på det man säkert redan vet, utan istället lokalisera de svårt definierbara bemålningstytorna.

Denna uppsats avses lyfta fram polykromering och ytbehandling på både de helt orestaurerade, partiellt restaurerade samt helt restaurerade sköldarna. En förhoppning är att kunna ge förslag på, vilka färgprov som i fortsättningen skulle vara relevanta för att både karaktärisera ursprunglig som sekundärbemålning (senare tillkommen.)

1.10. Frågeställningar

- Vad är begravningsvapnen för föremål och hur förklaras dess närvaro i kyrkor?
- Hur stor del av vapensköldarnas yta är uppskattningsvis original; Renässans och Barockbemålat respektive senare tillkommet, sekundärt ifrån modern tid?

- Hur och varför och i vilken omfattning har begravningsvapen restaurerats/ renoverats alternativt ställts undan? Beror renoveringar på negativ inverkan av destruktiva klimatförhållanden eller var det tidens trend?

1.11. Avgränsningar

En begränsning i arbetet ligger i urvalet av kyrkor och arkivsökningar som slutar runt 1830-talets inventarieförteckningar. I de redovisade tabellerna räknades blott de vapen som vid besöken hängt i kyrkorummet. Vapen förvarade på vindar eller i förråd studerades men användes inte i utredningen om den *procentuella andelen restaurerade vapen i kyrkorum*. Istället redovisades de som undanställda för att undvika skev spridning och de tjänade istället som referensobjekt för orestaurerade begravningsvapen med sannolik ursprungsbemålning. Studien avgränsades till bemålade begravningsvapen i snidat trä. Även äldre sköldar i blandteknik med bemålade formklippta blad i järnplåt och de ännu äldre bemålade sköldarna på rektangulär plank redovisas. Detta eftersom, de trots sina material- och tekniska olikheter har den gemensamma nämnaren att de alla har blivit burna i begravningsståg. Minnessköldar och epitafier har inte burits i samband med begravningsprocessioner och utelämnas därför ifrån utredningen.³⁴ Annan omfattande heraldik i kyrkorummet både utvändigt som invändigt och materialtekniskt har utelämnades såsom Spångas heraldiska anträd, troligen målad i olja eller äggtempera på puts av *Johan Peringskiöld*. Vidare lämnas frågor på varför tillverkningen av begravningsvapen mer eller mindre upphörde under frihetstiden, vilket avhandlas mer ingående hos *Corswant*.

Ingen skadeinventering av vapens nuvarande tillstånd gjordes, då dessa under senaste tiden blivit konserverade och var därför mestadels i gott skick. Konsthistoriska termer nämns, men inte som en frågeställning utan som erkänd kunskap. I den mån oklarheter eller möjliga missförstånd förekommer, gällande stildrag och måleritekniken, följer kortfattade kommentarer.

1.12. Disposition

I första kapitlet redogörs för tekniska och funktionella likheter mellan sigill och bomärken som identitetsmarkörer och hantverksförlaga med tournéspelets bildspråk, korstågens fälttecken och semaforering samt stridsskölden som upphängningsbruk. Detta följs av vapensköldars återkommande attribut, deras symboliska innehåll vilket över tid också förändrar sin möjliga innebörd.

Kapiteln *Historisk bemålning och ytbehandlingsteknik* placerar källor om originalbemålning gentemot 1800-talets restaureringar och 1900-talets historiska tolkningar och dess föreställningar om historisk bemålning. Här i analyseras ytbehandlingens symbolik, bemålningsteknik, och konstnärlig innovation. Källor ifrån 17 & 1800-talet presenterar pigmentanvändning för bemålning av vapen varav 1900-talet beskriver och tolkar heraldisk bemålning. Detta jämförs med begravningsvapnen i kyrkan. Vidare utreds återkommande drag, om vad som är karaktäristiskt för olika tidsepoker och karaktäristiskt för barockbemålning. Kapitlet avslutas med en fallstudie i svårbestämbara ytor, och möjlig tolkning samt datering av dessa med hjälp av ATA och pigmentanalys. Femte kapitlet behandlar klimat och förvaringsrelaterade skador i kyrkan. Sjätte kapitlet utgörs av en analys av 1800-1900-talets kulturella omvälvningar; såsom utbildningsväsendet och materialutveckling, samt 1800-och-1900-talens historieuppfattning och renoveringspraxis. Sjunde kapitlet sammanställer i diagramform uppskattad andel bemålningens status i relation till tidigare förvaring och ålder och svarar på frågeställningen huruvida ålder, förvaringsförhållanden, ståndpunkter och stilströmningar bestämt vad vi idag har kvar.

2. ÖVERSIKT AV HERALDISK HISTORIA

2.1. Gravvar och vapenkonst

Förekomsten av vapen i gravar har avlöst tidigare tidevarv,³⁵ även innan kristen tid. Brandgravar upphörde dock under tidig kristen tid.³⁶ Konsekvensen blev att man fick ett överflöd av den avlidnes personliga krigsutrustning, ett gravgods att förvalta.

I *Munsö gravkor* finns en närbesläktad uppställning över Karl XII: s drabant, *Johan Giertha* (1719) med vapensköld, dithörande rustning och svärd, vilket kan förbindas till kulturföreteelsen värjan och vapnet som åminnelse i kyrkan. (Färgbildbilaga fig.3)

Även Oxenstiernas vapensköld i Tyresös kyrka har haft värja, som Alfred Nilsson återställde och beskrev såsom: ”*Gustaf Adolfs värja till fadern och den civila 1600-tals värjan till sonen*”.³⁷

Ur ett genusperspektiv så tillverkades inga begravningsvapen för vuxna kvinnor eftersom vapen och krigstjänst under 1600-talet tillhörde en manlig domän. Dock har vapen upphittats i kvinnogravar under historiskt tid.

2.2. Tidiga vapenbilder och bruk

”*Bomärken finns belagda ifrån år 378 f. Kr och framåt...*”³⁸ Tidigare förekom inristade tecken på grav eller vapen.³⁹ Runt 30 000 bomärkesbelägg ifrån Norra Europas västra till östra kust har indelats i 80 olika bomärkestyper, varav dessa bär en stor variation. Återkommande symboler är *kors*, *treenighet*, *Kristus-* och *Mariamogram* samt olika *helgonattribut*.⁴⁰ Märkningen kopplas till ägarmarkering eller religiös tillhörighet. Syftet med bildspråket har varit identitets- och ägarmarkörer

möjligtvis med senare kristna förtecken ifrån korstågen.

Franska Liljan har varit känd sedan Kung Clodvigs tid år 465-511 e Kr, spunnen ur en urgammal kristen mystik.⁴¹

Häroldsbilder är direkta avbildningar ifrån bomärken.⁴²

Riddarspelen finns dokumenterade ifrån 900-talet.⁴³ Ett estetiskt uppvisningsvärde kan däri förstärkts, vilket senare associerats till heraldik och häroldsbilder. Sköldemärken uppdelas i härolds, allmänna och talande bilder som överensstämmer med vapennamnet. Attributen har genom århundradena, även över protestantiskt tid, behållit sin figurativa utformning, såsom *Bååt* och *Bonde* med sin karaktäristiska röda båt med markerade brädor.

Det första korståget utlystes år 1095, då Påven i Rom kontaktade Sveakungen för att befria det heliga landet.⁴⁴ Kontakter utvecklades senare mellan Sverige och Frankrike, Normanderna. Franska Liljan upptogs enligt legenden av ingifte mellan den svenska folkungaätten och det franska kungahuset under 1100-talet.⁴⁵ Krigarsläkten förenades och vapen blev sammanslagna. Ett känt bevarat sigill som liknar en heraldisk sköld, är *Sigtrygg Bengtsson* frälsevapen ifrån år 1219⁴⁶. Sigillet innehåller två attribut; en fransk lilja mellan hjorthornskrona.

Fig.4) Här ses möjliga skulpturala likheter med sigillet formspråk och senare begravningsvapen. Sigill av *Sigtrygg Bengtsson* ifrån år 1219 scannat ur *Folkungar & korsriddare s.144*

Hela depåer skänktes till kyrkan, även djur som hästar och svin. I *Diplomatarium Svecanum* redogörs för den Heliga Birgittas fars begravning med offergåvor. Allting såldes och fick lösas ut, men pengarna tillföll kyrkan. Vapen blev däremot kvar intill graven. Sköldar efter, ibland också ett flertal, donatorer ställdes upp mot kyrkväggen eller målades dit. Bevarad medeltids- och barocksköldar bör ha kommit dit på samma sätt som Olaus Magnus skildrar i sin bok. ”*Historia om de nordiska folken*”⁴⁷ Nya rön visar också att bondesamhället hade kollektiva vapen tillsammans med soldater.⁴⁸ Sköldar har ofta använts som hjälp till datering av andra inventarier. I en målningsvit i Floda förekommer några vapensköldar som visar att målningarna tillkommit omkring år 1479.⁴⁹

Reformationen. Under Gustav Vasa och hans söners regeringstid utspelades både inbördeskrig, såsom Greve- och Dackefejden samt krig mot Ryssland och det senare allomfattande Nordiska sjuårskriget. Vapen- och begravningssceremonier existerade redan då men istället för att använda sig utav personliga torné- eller stridssköldar nyttjades specifika begravningssköldar, tänkta för begravningsstunden. Begravningar ansågs vara en festhögtid och där placerades kapital. Begravningskostnader, vilket innefattade enbart hantverksarbeten som tillföll kyrkan slutade i ett fall året 1652 totalt på 24 000 riksdaler kopparmynt, vilket utgjorde priset av 1600 oxar!⁵⁰ Tillverkningen av ett begravningsvapen beräknades kosta ungefär runt 3 oxar⁵¹, vilket utgör en promilleedel.

Under stormaktstiden och det trettioåriga krigets ekonomiska uppgång tillbyggdes äldre kyrkor med gravkor. Konsthistorien tolkar ofta begravningsvapen som något, vilket uppkom i samband med stormaktstidens gunstlingar.⁵² De tidigaste dokumenterade och lokaliserade anvapen jag har sett är från år 1577, målade på rektangulära träskivor⁵³ men bruket fanns tidigare än så. Även unga människor och spädbarn, som aldrig hunnit göra krigskarriär, kom att få begravningssköldar upphängda efter sig.⁵⁴ I det sköldebrev som drottning Kristina utfärdade år 1653 [...] nämns begravningar som ett tillfälle då vapnet kan visas.⁵⁵ Med detta blev bruket en godkänd officiell handling och nationell tradition. Det var som tidigare nämnda källa efter 1650-talet, som flest begravningsvapen tillverkades och att flesta ifrån denna tid hänger idag i våra kyrkor.

3.2. Heraldiska element, ett vapens historiska delar och funktion

*Den lösa hjälmen och den lösa skölden utgjorde ett garnityr avsett att hängas upp på kyrkväggen till någons åminnelse. Vid 1500 talets slut har sköld och hjälm vuxit samman, försetts med en processionsstav och då lämpat sig efter sitt nya bruk[...] att bäras i begravningsprocessionerna.*⁵⁶

I Corswants avhandling finns det en sköld fotograferad som talande exempel av fenomenet som visar ” att språkbandet målats dit när skölden ändrat funktion från tornersköld till begravningssköld.”⁵⁷

Hjälmprydnad är stationerad på hjälmen vilken vanligen upprepas som symbolattribut i skölden. Fleetwood menar att hjälmens uppgift inom heraldiken är att ”bära upp hjälmprydnaden och att en hjälm utan hjälmprydnad är lika omotiverat som att hänga upp en massa tomma tavelramar på väggen.”⁵⁸ Vesslehorn kan beskrivas som de buffelhorn eller bronsåldersliknande lurar till hjälmprydnader vilka förekommer i båtgravar ifrån Vendeltiden, vanligen skandinaviska eller anglosachsiska.⁵⁹ Dessa vesslehorn uppträder runt 1650-talet. Ett tidigt exempel av dessa finns ifrån år 1644 *Johan Strömfelt, Linköpings domkyrka*. Närvaron av Vesslehorn har en möjlig förbindelse till 1600-talets historieintresse och arkeologiska fynd av hedniskt vapenbruk. Att horn överhuvudtaget

använts i den kristna konsten även under medeltiden såsom den ”behornade Moses” beror på en felöversättning ifrån gamla testamentet.⁶⁰

Att placera någonting högt på huvudet och bära runt även i strid eller ta med sig i graven kan idag tyckas som vårdslöst eller konstigt men bruket har funnits så långt bort som till nuvarande Kazakstan.

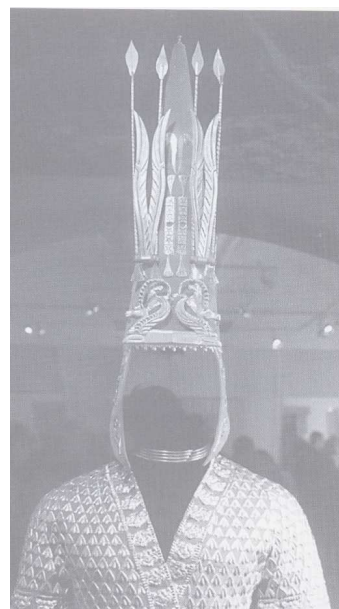

Fig5.)Rekonstruktion av ”Guldmannen”500-400 f Kr. Scannat ur Tengström *Muschovit...Turcen icke olik* s.468

Gravtäckte var något som från början placerades ut på graven. Ett bevarat sådant är Skoklosters gravtäckte över *Holmger Knutssons* grav.⁶¹ Ett hjälm-täckte användes enligt sägen under korstågen som skydd för solen.⁶² Hjälmtäcktet fyllde en praktisk funktion, för den minskade uppvärmning av metallhjälm. Tyget slitsades upp ifrån hjälm-täcktet, då trasor och slitsar var tidens mode,⁶³ vilket förgrenar sig på ett konstfullt sätt och utvecklades så småningom till ett praktfullt lövverk med palm- eller akantusblad.⁶⁴

Hjälmtäckte kallas numera det lövverk som från hjälmen ramar in skölden. Senare typer av hjälm-täckte, vanligare för det senare 1600-talet är mera likt benämningen ”Hjälmtäckte” som imiterar ett klassiskt fallande draperat tygstycke. Detta benämns också som *vapenmantel* eller *vapentält* beroende på omfånget. Corswant nämner istället att hjälm-täcktet har uppkommit under 1600-talet i samband med att den avlidne varit en rådsman bärande kappa.⁶⁵

Under senare delen av 1600-talet och tidigt 1700-tal ersatte sköldhållare i viss mån hjälm-täcktet, även om dessa har förekommit parallellt.

2.3. Historisk formgivning och färgbemålning av vapensköldar

Martin Aschaneus skriver om *S:ta Mariakyrkan* i Sigtuna, dominikanernas gamla klosterkyrka angående minnessköldar: *’Mechatmångegamblewapner effterthettgamble sättet afträäokrögtavidlijmadtlereft och leeder, och målade, myckitannourlundaähnn som nu brukas thennatijdh.*⁶⁶

Hellström skriver att *”emellertid visar 1400-tals vapen en så långt gående regellöshet i färggivning... att de heraldiska reglerna ingalunda voro klara.”*⁶⁷

Under 1500-talet fick heraldiken en mera linjeförd grafik i inramat sköldfält med strikt uppdelade färger och samspel med sköldytan. Den heraldiska ”formförändringen” i skölden kan ha medfört en förändrad mönsterkomposition men även bemålningen kan ha påverkats. Runt 1630-talet framträdde en tredimensionell form i sköldattributet. Med ett snideri skuret i relief säkerställs de heraldiska attributen. Dessa står i reliefposition och försvinner inte samtidigt med bemålningen, utifall den utsätts för slitages eller reovering. Figurativt avkall har varken

tidens tand eller klimatvillkor kunnat åstadkomma, vilket har blivit ett fingeravtryck då man vill identifiera vapen utan behållen ytbehandling. Attributets konvexa form har tekniska likheter med äldre sigilltryck. Skillnaden är här en förstord skala och kontrastbemålning. Under 1600-talets senare decennier genomgick vapenkonsten också en bred stilutveckling. Bland annat skedde en förändrad storleks- och rumsdimension i snideriet.

1800-talets ”heraldiska missnöje” som tidigare nämnts, har dels syftat på senare 1600-talets absurda storleksproportioner. Vissa element följde inte längre en naturalistisk logik som då riddarhjälarna gjorts för onaturligt långsmala huvuden.⁶⁸ Detta är specifikt för Barocken, och skiljer sig exempelvis ifrån medeltidens funktionalitet.

2.4. Symbolinnehåll

Återkommande motiv i sköldemärken på vapensköldar följer kristen ikonografi; bibliska attribut och allegorier såsom palmlblad, jakobs eller pilgrimsmussla och vulkaner. Större kattedjur förekommer på medeltidssköldar och sigill, vilket ifrån nordiska perspektiv är exotiska motiv och torde vara reseberättelser från korsfarartiden.⁶⁹ Den tidigaste heraldiska framställningen av ett djur är en grip ifrån 700-talet, funnen på Gotland.⁷⁰ Genom tiderna har symbolinnehållet ändrats och anpassat sig till den rådande kulturen. På senare tid även utan direkt kristen koppling. *Bärigheten hos vapenbilden kom emellertid att förlora i styrka och innebörd några århundraden senare, just för att motivet formats på grund av politiska orsaker och händelser.*⁷¹ En förändring av ett symbolinnehåll kom i slutet av 1600-talet, då med ’*stående lejonets betydelse.*⁷² Den fem eller sexuddiga stjärnan symboliserade under 1600-talet Polstjärnan med association till konungarna Karl XI och XII, försvann i realiteten med skottet i Fredrikshald.⁷³ Precis som Kraschanen som lanserades under 1500-talet, hade en annan betydelse än det nutida franska ordets innebörd.⁷⁴ Under 1700-talet växte ett annat nytt heraldikspråk fram med nya symboler av okänd innebörd. Dock uppställda efter ett kyrklig heraldiskt bildmönster men utan anknytning till begravningsvapen.⁷⁵

I fallet *Gathenhielm* har dennes sköld dikterats av honom själv. Myndigheterna anmärkte och justerade det olämpliga förslaget till Uppenbarelsebokens profetia.

*Emedan denne Gathenhielm äntligen påstått att föra ett parlant vapen, en stenlagd gata af gråsten i skölden, nu ehuru väl sådana objecta intet allenast äro obrukelige i vapnekonsten, icke dess mindre har jag på dess trägna anhållande velat villfara honom att föra en gata i vapnet, dock istället för den bizarregråstensgatan tillagt honom en gata af gull i blått fält, som är mera enligt blason.*⁷⁶

Händelsen ger dock ett intryck av att de svenska myndigheterna ville ha kvar en biblisk och nationell koppling till motivet i blått och guld (eller gult), men att det ifrån allmänhetens håll uppfattades som långsökt. Ett attributs underliggande budskap eller symbolism kan under 1800 och 1900-talet ha försvunnit eller omtolkats. Värdering av en igenkännande estetik hade blivit mer betydande. *Det har gjorts gällande att de nio silverrosorna skulle beteckna Finlands landskap (med Kexholms län som den nionde.) Sannolikare är dock att rosorna endast ha en prydnande uppgift.*⁷⁷ Idag används traditionella attribut ännu, skillnaden är att dessa har avsymboliserats med ”generella egenskaper”, utan särskilda bibliska eller historiska kopplingar. *Tjur eller oxen är populär i heraldiken för sin styrkas skull.*⁷⁸

I *Bonde af Björnö* vapenbeskrivning står det: *fält 1 och 9 av silver vari två eldsprutande berg.* Baneret i Tensta kyrka skiljer sig skulpturalt och dess ytbehandling är annorlunda än hos äldre Bondesläkters vapen. De beskrivs följande: *”Fält 1 och 4 av silver, vari två gröna eldsprutande berg, belagda med var sin av vågskuror bildade balkan av silver (ström).*⁷⁹ (se färgbildsbilaga 11 a & b)

De gröna, höga bergen hos *Bonde af Björnö* med försilvrade strömmar ger idag mer visuella associationer till julgranspynt med luciaglitter. Intentionen lär ha varit annorlunda än dagens restaurerade baner.

Under 1900-talet verkar symbolinnehållet hos begravningsvapen ifrån 1600-talet blivit förknippade med ståndssamhället. Det finns dock inget som tyder på att begravningsvapnen av dessa skäl vandaliserats eller att svenska myndigheter skulle ha försummat dem.

*”De kan däremot under årens lopp tänkas ha blivit styvmoderligt behandlade av församlingen.”*⁸⁰

En negativ inställning till vapensköldar finns att märka i ett protokoll ifrån *Håtuna kyrka* i Uppland där de omnämns *”obehagliga wapen och Anor”*.⁸¹ Om uttalandet syftar sköldarnas utseende eller demonisering av släkter kan inte här avgöras. Corswant skriver: *”Kyrkorna i landet var färdigbyggda och inventarierna skänkta. Det upplevdes inte längre nödvändigt att bli påmind om de tjänster och gåvor som var knutna till familjer.”*⁸²

I södra Sverige under 1600-talet har vandalism av kyrkor och inventarier skett och det saknas där en mängd vapen.⁸³ Detta kan rimligen vara danskarnas verk under Skånska kriget; Kalmar kriget (1611-1612) och Karl XI:s krig (1675-1699). En tänkbar orsak varför särskilt begravningsvapnen attackerades och att vapen under 1600-talets krig kan ha betraktats som något nationalstarkt. Seder i just begravningstraditioner är faktiskt något som skiljer européer åt.⁸⁴

2.5. Etnologiska föreställningar om färgsättning

I *Inledning av Heraldiken (1746)* beskriver Carl Uggle färgpsykologi att färger och färgkombinationer tillsammans med attribut uttrycker någon händelse, befattning eller budskap; ett chifferspråk.⁸⁵ Ett flertal vapen i Norden äger exempelvis ett blått lejon.⁸⁶ Lejon uppträder ofta i anknytning till befästningsstäder eller som rikets väktare.⁸⁷ Formuleringen är, att en vald färg i kombination med valt attribut, betecknar en historisk tankeidé.

Sköldfärger användes först som en identifierande formulering och jämförelser kan göras med naturfolks utsmyckningar. *”Kroppsdokumentation som bemålningar, tatueringar förekommer i alla traditionella samhällen. Oftast har utsmyckningen en djupare innebörd än att endast vara dekorativa”*[...].⁸⁸

Den heraldiska bemålningen är mer talande än föreställande men man är inte för den sakens skull helt ologisk utan färgen fungerade som kommunikationsspråk med symboliskt tänkande.

Ett hjärta behöver ju inom heraldiken inte nödvändigtvis vara rött.⁸⁹ Ett *Hjärta av guld* syftar idag mer på en egenskap än på ett verkligt fenomen av ädelmetall. Samtidigt som innebörden inte heller behövt vara i dagens bemärkelse då det var 1800-talet med ett periodiskt system, som klassificerade ”ädelmetaller”. Ett metallhjärta kunde dessförinnan lika gärna ha betytt ”hård och kall”. Guld var och är både dyrare och svårare att bearbeta än silver, och i jämförelse med järn som rostar, också mer ”opåverkad” och ”bestående” material, då i positiv bemärkelse.

Bemålade stjärnor i olika färger uppträder, såsom i rött hos *Bagerska* och *Flemingska* epitafium samt stamträdet och skölden. Hos *Clerk* är stjärnan blå.

Magnus Bäckmark förklaring till detta däremot är *”En naturtrogen färgsättning är emot heraldikens fantasilust”*. Hejdlös fantasilust eller ge fritt företräde för det vi idag kallar uttrycksfullhet, existerade inte under barocken. Att färgvalen utgör ett uttryck i sig fanns inte och resonemanget är förenklat. Färg uttryckte vid bemålningen alltså något mer än bara sin kulör.

*Under 1100-talet kom Didrikssagan till Sverige, enligt denna sägen omnämns det att Didrik hade en röd stridsköld med ett upprest gyllene lejon.*⁹⁰ Ett omtalat antependium ifrån 1300-talet finns bevarat på Historiska museet i Stockholm. *Ett gyllene lejon på vita barrer (ginbalkar) å en nuvarande gulvit, men ursprungligen med stor sannolik röd botten*⁹¹ Nya rön visade att lejonet varit gyllene med vita ginbalkar, strömmar fast på blå botten⁹² vilket är *Götalejonet* Göteborgs stadsvapen.⁹³

Även vår samtid har gjort färgtolkningar gällande Vasaskeppets bemålning, ”... via holländsk Örlogsskepp som förlaga med blåmålat brädklädsel i akterkastellet utgått att den blåa färgen således prytt Vasaskeppet.⁹⁴” Detta var en allmän föreställning och självklar.⁹⁵ Akterkastellet visade sig vara i rött.⁹⁶ Min tolkning är att Gustav II Adolf valde den röda färgen just för att återknyta till Didriksagan. Men i vår tid skulle det ha varit mer passande med ett blått akterkastell, vilket associerar till Svenska flaggan, Tre kronor eller förlisningen av Ostindiska år 1745. Det tänkvärda i bägge fallen är att man på förhand med bestämd uppfattning tolkat ett objekts färgsättning som givet.

Den heraldiska bemålningen var under barocken inte lagd efter tycke och smak utan följde ett strikt förutbestämt mönster av allmänt vedertagna färger och attribut. *Emellertid misstager man sig, om man tror att vapensköldens färgsammansättning kommer sig enbart av lusten för färgprål.*⁹⁷ Kritiken mot vapensköldar har främst varit den *barocka* och hämningslösa ”färgglädjen som av senare tider uppfattats som stötande och smaklöst, men att förståelsen för det estetiska uttrycket kan ha åsidosatts. Bildspråket användes också som ett officiellt kommunikationsmedel, där färgen varken var dekorativ eller känslöbetonad. Under 1800-talet uppkom däremot en påtalad trend i samhället om att färgrikedom inte var vackert, och att detta tolkades som något med bristande estetik. *Ingenting är vidrigare och mer stridande mot god smak än bjärta, röda, gula och gröna färger, eller en dålig efterapning av brokig marmor.*⁹⁸

2.6. 1800-talets vapenmålning och kulörer

Riksheraldikerna C. A Klingspor och A. W Stiernstedt, som var verksamma under senare delen av 1800-talet utvecklade en niofaldig heraldisk färgskala angående vapenmålning. Redovisning nedtill i fallande användarordning. Pigmentsorten är i numrerad ordning och färgen röd står först. Att rött ansågs vara den främsta heraldiska färgen kan bero på föreställningar om ”*krigets färg*”.⁹⁹ Heraldiska vapen ritades fortfarande i form av föreningsflaggor och annat men tillverkningen av just begravningsvapen hade upphört. Färgskalan kan åsyfta ”nya vapenfärger”, men dessa anvisningar kan ändå återopas vid senare restaurering under 1900-talet.

*I heraldikens förekommande färger äro följande. 1. Guld (eller gult 2: Silfver(eller hvitt) Rött (klarcinnober, ej rose eller karmin) 4, Blått (bäst medelljust koboltblått eller med hvitt försatt ultramarin. 5. Grönt, 6. Svart 7, Purpur, dertill komma äfven i nyare tider. 8. Brunt och 9 Jernfärg.*¹⁰⁰

*Som ersättning för guld användes kromgult med skuggning i sepia och för silver hvitt; skuggande med pärlgrått. Till röd färg användes i allmänhet cinnober, skuggat med karmin, och till blå färg kobolt. Den gröna färgen framställs bäst av ultra marin, blandat med kromgult: Som skuggning härtill används saftgrönt.*¹⁰¹

*Vid vapenmålning tages till rödt färg zinober; skuggning utföres med Karmin. Till blått tages kobolt eller med vitt utblandad ultramarin skuggning med preussiskt blått.*¹⁰²

På de undersökta och orestaurerade vapnen har just cinnober inte funnits. Vanligare är olika sorters rödockra och järnoxid.¹⁰³ Det är inte helt klart, om cinnober påträffats på regalskeppet Vasa.¹⁰⁴ Inga vetenskapliga dokument finns bevarade, som visar om dåvarande riksheraldiker gjort färgprover på begravningsvapen för att fastslå en traditionell pigmentanvändning. Undersökningar av *Mandelgrens målarskrin*¹⁰⁵ visar på att färgburkar kunde vara ”märkta” med cinnober innehållandes blymönja.¹⁰⁶ Detta tyder på att just reagens av cinnober under 1800-talet var svår att fastställa. Däremot har cinnober hittats på medeltidssköldar.¹⁰⁷ Förmodligen rekommenderades kulörernas pigmentliknande färg mer än det kemiska innehållet.

2.7. 1600-talets pigmentbeskrivning gentemot 1800-talets stilmorm/idé

Kulörer har historiskt namngetts eller beskrivits ur associationer; grönt som en grönskande äng och att den önskade kulören skulle efterlikna ”Blodet fom det utur ådrorne på en frisk menniska rinner[...Jen skölds röda färg bör rättas bör.¹⁰⁸Den blå färgen fättiawiderföre främst... Som blått är en blandning afhwitt och fwart, lius och mörker; få är ock en ren himmelsblå färg¹⁰⁹Ljusblåa nyanser beredes ur kimrök och kalkmjöl,¹¹⁰ därav ovannämnda uttryck af hwitt och fwart. Förekommande blåa pigment under stormaktstiden var indigo och smalt.¹¹¹Mindre brukligt på begravningsvapen är azurit.¹¹²Andra kopparpigment har däremot återfunnits på medeltidssköldar.¹¹³Ugglor kverulerade på paletten, om att den rena himmelsblå färgen var ”få”. Grönt blev under 1700-talet exempelvis vanligare än svart. ”Svart” färg är mindre i bruk än den förramen fkalfordom i Sverige mera warti omtycker.¹¹⁴ Grönt var under medeltiden¹¹⁵ och 1600-talet en färg som i de studerade vapenböcker och sigillbrev har varit hänvisad åt växtligheter, på akantusblad och annat växtligt runtomkring, men sällan i skölden som sköldfärg.

*Färger som möta oss i räkenskapernas uppgifter om tyg till sjöss äro blått, rött, grönt och gult sannolikt också vit; d v s Vasaättens och de svenska färgerna plus grönt (som är mindre vanlig som heraldisk färg).*¹¹⁶

*Grönt har inom den tidigt kristna bildkonsten representerat djävulens färg.*¹¹⁷

Vid reovering har det förekommit att man målat guldattribut grönt. Det vill säga att man misstolkat grön lasur på guld, som en helt igenom grön kulör.¹¹⁸Tillämpningen av det heraldiska språket i form av färgernas symboliska värde kan redan här ha ändrats beroende på förändrat tankemässig symbol- och färginnehåll. I kyrkorummet är ultramarin för protestanter och katoliker signifikativ för jungfru Maria. Heraldikens färger har en annan uppkomst och syfte som inte är jämförbar med den kristna liturgin. Blåa ytor var från början vanligtvis målade med smalt i limfärgsteknik. Den absolut mest förekommande reoveringskulören på begravningsvapen är blått där det mest frekventa pigmentet är syntetisk ultramarin i utblandad form. Förmodligen är teknik akvarell på limfärg men även olja har förekommit, vilket ger en ganska lång färgförskjutning ifrån den ursprungliga smalten i limfärgsteknik.¹¹⁹Blått som liturgisk färg har i kyrkan ansetts som den främsta. *Indigo* har identifierats som originalbemålning på ett vapen¹²⁰ med en kall, ovanlig blå nyans, vilket ligger närmre utblandat preussiskt blått i vitt än ultramarin. Preussiskt blått är ändå vid restaurering sällsynt och verkar inte ha förekommit som restaureringsfärg. *Preussiskt blått skapar däremot en grönaktig underton vilket är olämpligt.*¹²¹Heraldikens färger på begravningsvapnen stämmer inte överens med kyrkorummets men har under århundradena anpassats till den liturgiska för en fungerande helhet.

*Ty det är förståeligt förenvar att man icke kan använda sig av en färgnyans på exempelvis ett altarkläde och en annan nyans av samma färg i ett därpå anbragt vapnen. Man måste söka närma de både färgerna intill varandra på samma sätt som man naturligen icke kan använda olika nyanser av samma färg på samma vapen.*¹²²

Brunt, järnfärg eller orangegult kan associeras till en bränd Siena liknande nyans, vilken varken påträffats på oresterade eller resturerade vapen.¹²³Ett fall finns i Vallentuna kyrka, men där rör det sig om infärgad bolusgrundering. Lilabrunt; cape mortum liknande nyans, uppträder som originalbemålning ute i kyrkorna.¹²⁴Gierta´s hårt reoverade sköld har emellertid en övermålning i lilabrunt.¹²⁵(Färgbilaga fig.3a)

I vilken mån färgförändring skapats avhandlats inte här, men fenomenet har noterats av tidigare generationer. *Då likvålde de andra färgornas förfallna och blekas ut, få at de som*

*får 100år fedan war rödt ,kan ny fynes brunt.*¹²⁶ Med tiden fick även dessa beskrivna *Oskarianska II* kulörer¹²⁷ ringa genomslagskraft, då de förkastades av efterkommande generationer under 1900-talet.

*”I allmänhet bör man hålla sig till endast klara färger och undvika blandningar. Mörkblått, rödbrunt, orangegult bör inte få förekomma.*¹²⁸

*Färgerna är så starka, klara och mättade som möjligt.*¹²⁹

Dessa renoveringskulörer har inget gemensamt med 1600-talets brokiga bemålningskonst. Heraldikens färger beskrivs under 1800-talet ofta som ”klara”, då med koppling till *Bergshammars* vapenbok.¹³⁰ Under Barocken var dock färgfunktionen inte alltid ”klar” och ”lyskraftig”, utan kunde ha en annan mening. Gult användes på vapensköldar men att originalbemålningen låg i mer ockrabruna nyanser” än i ”solgult”.

Vapensköldarnas ”bemålningspalett” utökades egentligen inte heller eller blev ”färggrannare” under 1800-talet. En bottenfärg bestämdes, som sedan fyllde upp en majoritet av vapnets yta,¹³¹ vilket kan anas på hårt renoverade vapen. *Med en persons färger menar man de färger; hvilka förekomma i hans stamvapen. Skulle i detta ingå ett flertal färger räknas vanligen blott de två eller tre hufvudsakliga.*¹³²

Väldigt strikt mode och åtskillnader om hur färger och metaller ska blandas uppstod.

*Hjelmtäcket och hjälmkransen böra hafva samma färger som skölden och sköldfigurerna. Att använda flera färger, hvilket ofta förekommer bland svenska vapen är både osmakligt och oheraldisk. En färg och en metall är vackrast.*¹³³

Denna färgideologi förkommer inte i *Keijzers* vapenbok (1650) eller överensstämmer med orestaurerade begravningsvapen i kyrkan utan är 1800-talets egna ”nystil” och skönhetsideal.

3. HISTORISK BEMÅLNING- och YTBEHANDLING

3.1. Referenser för konstnärlig innovation och bemålningskonst

*Under 1600-talet kom bemålningen till större användning. Karaktäristiskt äro färgernas tunna påläggning.*¹³⁴ Tekniken skiktmåleri ger en djup och livlig yta. Oljeteknik, vilket många begravningsvapnen ifrån 1600-talet helt eller delvis är målade i, ger en fet och glansig yta och möjligheter till imitation av, sammet, ädelstenar eller pälsverk. Att schattera och arbeta ytor till textur eller gräng, det förekommer också inblandningar av glas eller glimmer.¹³⁵ Detta kan observeras i huvudbaner över Jöran Fleming i *Värmdö kyrka* och i ett tillhörande anvapnen.¹³⁶ Det bemålningstekniska syftet är att skapa ljusspel. Det ska glittra och glimma. Barocken eftersträvade rumslighet och att flerdimensionella ytor skulle bryta av mot varandra. Något förekommande är en luftig och diffus formad rörelse i bemålningen, särskilt med limfärgsteknik, vilket möjligtvis skulle kontrastera gentemot silvermetallens dåvarande blänk.(Färgbilaga fig.6a-c)

*Spelet med matta och blanka ytor, växelverkan med många olika slags material, är något som utmärker begravningsvapnens estetiska uttryck och syfte. Limfärg har även använts tillsammans med oljefärg då man velat blanda material.*¹³⁷

Alla *G. Bondes* anvapen (1667) bedöms vara original i jordartspigment.¹³⁸ Exempelvis är guldkonturerna runt bladverken tidstypiskt.¹³⁹ Bemålningen är assymetrisk lagt över det symmetriskt snidade bladmönstret. Snideri och bemålning harmonierar varken i stort eller smått utan ett enhetligt uttryck motarbetas. (se Färgbilaga fig. 7c, 22,) Liknande förhållande vittnar Tångeberg om fast i ett annat sammanhang. ”*Volymförhållanden förstärkts men blir samtidigt oklara, [...] Ofta tillämpas de olika grundprinciperna på ett oenhetligt sätt.*¹⁴⁰ Ytterligare manér återfinns på *L. Flemming* (1699) restaurerade sköld, där en röd kulör överlappar de indelade fyra fälten. Detta tolkas som en barockskt färgsättning, men som verkligen, i vidaste bemärkelse också går ut över ”ramarna” och att detta behållits. (se Färgbildsbilaga fig.41a)

3.2. Bildkällor för bemålningskonsten och estetiken

I *Kejsers* vapenbok ifrån 1650 sker kulörbenämning i bokstavsform med markerad begynnelsebokstav. Färgskalan rör sig mellan 4-5 siffror, **blå**, **röd**, **guld**, **h** vitt och svart. Silver har egen beteckning **j** och förekommer sparsamt på detaljer såsom metallattribut i skölden också tillsammans med vitt. Vitt har en rumsutvidgande och färgförhöjande effekt och användes som fond och kontrastfärg. Därtill tillkommer **grönt**, fast mer sällan, vilket stämmer överens med de tidigare nämnda skriftliga källorna. Ingen åtskillnad görs mellan guld och gult, vilket jag tolkar som att det var uppenbart när vad ska vara vart. Förgyllningspartier finns men dominerar inte sköldens yta. Det finns undantag för släkter som *Oxenstierna*, *Vasa* och *Grip*, men observera att dessa är vapenbilder ifrån medeltiden. Frånsett *Bergshammars* vapenbok har medeltidssköldar haft hög kvot av svart och guld. Metall verkar dock gällande renässans och barockvapenbemålning mest ha använts som en förhöjning av detaljer, en ytterligare dimension och inte som ett självändamål i sig. En jämförelse av överdåd finns med *Drakens bädd*¹⁴¹ eller djävulens bländverk, vilket kan ha symboliserat den ortodoxa eller katolska kyrkans utsmyckning i jämförelse med protestantismens pietism. Färgspektrumet begagnar totalt åtta märkta kulörer och bara dessa kan sinsemellan ha haft olika nyanser.

*Tjugofyra olika pigment förtecknas i listorna, av vilka en del dock utgörs av olika nyanser av samma pigment...*¹⁴²

*Undersökning som har utförts enligt naturvetenskapliga metoder har med all säkerhet bekräftat att Vasas skulpturer var målade i flera brokiga färger.*¹⁴³

Hjälmprydnadens attributfärger, skölden och kronan återspeglas i lövverket, vilket gör hjälmtäcket lika färggrant som skölden och en kulörmässig dialog uppstår. Lyskraftiga kulörer och metallytor står i kontrast mot de mer dämpade pigmenten. Syftet med färgsättningen är att de heraldiska färgerna upprepas och samspelas på ett färgkompositionsmässigt utmätt sätt över hela vapnet. Dock inte alltid efter den skulpturala formens gränser. Precis som att över en jämn träyta måla med ojämna, schatterade penseltag.

3.3. Förekommande ”heraldiska” bemålningssystem

Vissa återkommande bemålningssystem uppträder inom heraldisk konst och en mönstermall beskrivs också i vapenböcker. År 1596 skrevs en vapenbok (Siebbmacher) där man i inledning behandlade detta; ”heraldikens grunder”.¹⁴⁴ *Tinkturregeln* går ut på att färger och metaller ska växla eller ligga så långt bort ifrån varandras fält som möjligt. *Vidare får Färg icke läggas på färg och metall icke på metall.*¹⁴⁵ Regeln tros, enligt legenden, vara sprungen ifrån korstågen, då intilliggande metaller reflekterar och bländar betraktaren, vilket måste ha varit en nackdel nere i Palestina. Den enda kända skölden med intilliggande silver och guld är: ”*Kungariket Jerusalems vapen*” i silver med fem kors av guld. Undantaget ”*motiverades med vapnets höjda ställning och dess höga värdighet.*”¹⁴⁶ Ett estetiskt syfte med växelverkan kan ha funnits för att inte skapa en enförmig bild. Färg och metall repeteras, men på ett mångbottnat och överraskande sätt över hela vapnet.

Den heraldiska rosen förekommer konsekvent hos vissa släkter som exempelvis *Roos*.

*Rosen/avbildas alltid sedd uppifrån med helt utbredda blad. I blommans mitt syns ståndare, och mellan hvarje blomblad framskjuter en spets av foderblad. Rosen är vanligen röd [...] Ståndaren göres i annan färg än rosen i övfrigt; vid den röda rosen göres den gyllene.*¹⁴⁷

I Danderyd kyrkas *Roos av Ervalla* (1674) är rosen ”förgylld” med en karaktäristisk mörkning, vilket med tiden sker av ofernissad slagmetall. Tekniken begagnades från sena 1600-talets slut och upphörde under 1800-talet och tolkas som ursprunglig.¹⁴⁸ I Spånga kyrka uppträder bemålningssystemet på det orestaurerade anvapnet *Roos* och hos det delvis restaurerade vapnet *Seestädhs af Hälsten*. (Färgbildsbilaga fig.7a & c) I *Keijser*-vapenbok framkommer inte detta bemålningssystem. I Värmdö kyrka förekommer det varken på orestaurerade anvapnet *Roos* eller på det hårt restaurerade vapnet *Jacob von Scholten*. Inte heller på det bemålade stenepitafium i det Flemingska koret.

Beskrivning om päls som foderverk kan också tolkas härstamma från forntidens teknik och tankegång med riktig päls närmast skölden, vilket symboliserat ”kroppen”. Detta bemålningssystem är återkommande inom heraldiken. I det Banérska huvudvapnet och anvapnet ifrån 1674 har mönstret omkastats med metall utåt, kanske för en estetisk effekt. Den etnologiska och symboliska kopplingen med metall närmast skölden tycks här under barockens prakt i praktiken just också blivit ”barockskt”. (Färgbilaga fig.8 a-c)

Hjälmprydnader föreställande beväpnade armar har i Danderyd, Solna och Spånga kyrka klädda areor, förutom *Roos av Ervalla* i Danderyds kyrka. Här liknas den konstnärliga innovationen av hjälmprydnadens snideri vara mer svällande muskler än uppkavlade skjortärmar. (fig.7a)

Nyansen avviker också som mycket grällare, nästintill svulstig och brutalare i jämförelse med andra *Beväpnade armarna*, vilkas karnation numera ser blodsfattigt ut. Att visa upp en helt naken karnation kan idag och troligtvis under 1800-talet uppfattas som något vulgärt, men som ändå ingått i 1600-talets excentriska ”barockvärld”.

3.4. Karnations och metallfärger

I Keisers vapenbok, ifrån år 1650, lämnas fält öppna för vissa element, där det för det mänskliga förståndet är uppenbart vilken bemålningsfärg fälten ska vara i. Dessa kallas naturfärg och utgör hud- eller växtfärg men inräknas inte som en heraldisk färg. Därmed inte sagt att heraldisk färg inte samtidigt använts. Naturfärgade sköldar beskrivs av traditionen som ”vita”¹⁴⁹ men karnationsfärger återges i färglagda sköldebrev. Karnation och - naturfärg är något förekommande under hela 1600-talet.

*I fynnerhet brukas den naturl ge tilmennifkior ,
på de ftå i Wapn, deras antikte och hånnder;
fomwihafwa,...fÅfom Biörnar, Råfwar,¹⁵⁰
Swanar, Kråkor,med de fårg de ågo.¹⁵⁰
Människor avbildas oftast med naturfårg[...]
Livlösa ting heraldiseras ofta på bekostnad
af såväl deras naturliga fårg som form.¹⁵¹*

fig.9) Vapen på *Bagge av Bo*. Eget digitalfoto ur *Keiservapenbok*

Under Heraldikens förfall uppkommo de s. k naturfårgerna vilka användes vid framställning av människohud; i ansiktet; på kroppen eller på händerna. Även således djur m.m blivit framställda i naturliga fårger. Om möjligt böra naturfårger helt uteslutas, ty det ligger i heraldikens ande mening att fårgerna skola vara klara och rena samt särskiljas på långt håll...¹⁵²

Moderna tiders beskrivning om huruvida karnation och naturfärg bör användas eller inte är kanske missuppfattat. Då detta inte överensstämmer med begravningsvapen, vilka ändå representerar en historisk och heraldisk bemålningskonst ifrån medeltiden till barocken.

Det enda djuret som inte är i naturfärg är lejonet.

*Ett lejon kan göras blått, rött, grönt eller guld etc. men svårligen gulbrunt[...]Blott för den mensklige kroppen och dess delar är naturfårg tillåten.¹⁵³
Bevåringen göres i allmänhet i annan fårg än djuret i övfrigt.¹⁵⁴
Vid krönte figurer gifves vanligen åfvenledes kronan annan fårg än själva figuren.¹⁵⁵*

Att skilja krona från kropp vid heraldiska figurer är förekommande på lejonvapen i kyrkor¹⁵⁶ och i vapenböckerna. I Danderyds kyrkas anvapen (1674) över *Leijonhuvud* är hjälmprydnaden ”halvt doppad” till manken; manen är i en brunlila *caput mortuum*/ *bränd Siena* liknande nyans. Att denna del är trovärdig beror på att markering och uppdelningen av lejonet är sedan tidigare känd samt att uppdelningen är barockt.¹⁵⁷ Lejonet är heller inte helförgyllt likt sköldattributen eller målad helblå, i en koboltliknande nyans liksom Spångas anvapen över *Leijonhuvud*. Folkkungarnas lejon är i textila sammanhang i guld och Vasaskeppets lejon beskrivs som

helförgyllt med undantag för beväringen. Därmed är det inte sagt, att alla lejon för den sakens skull varit helförgyllda. Enligt Peter Tångeberg fanns en allmän föreställning att samtliga av Vasaskeppets skulpturer ombord varit ”helförgyllda”.¹⁵⁸ Lejon i kyrkor har vid restaurering ofta helförgyllts från topp till tå även då tunga, klor och ögon¹⁵⁹ och detta bruk är landsomfattande. I detta påvisbara fall ifrån medeltiden verkar bemålningens mönstret nästan kamouflera sköldmärket med avvikande linjer mer än att framhäva det. Den föreställande symboliken underordnades nästan det vitröda, randiga ”kattdjuret”. (Färgbildbilaga fig. 10a-d)

3.5. Barockens oregelbundna mönster och ojämna tal

Av Flemmings 16 anväpnar där sju är hornbeklädda par, varav ett horn (istället för det andra) är trebandat. Av ett tiotal beväpnade armar är det bara en, som är utan skrud. Av tiotal huvudbaner så är det bara Ett, det Banerska som har fått vända mantel ”ut och in”. I alla de Flemingska sköldbilderna står blommarna i en ordningssam bukett, förutom i ett fall. Sammanfattningsvis, denna märkliga disharmoni upplevs även på Vasaskeppet.

– Jag upptäcker hela tiden nya detaljer och små saker som bryter symmetrin och överraskar. Om man exempelvis tittar på en rad med romerska krigare så bär alla hjälmar eller hattar med plymer, men på en krigares huvud sitter istället en lagerkrans, [...]. Ibland är färgerna givna, i andra fall, som exempelvis kläder och rustningar, får man lita till principerna för hur rött och grönt, varma och kalla färgtoner växelverkar. Ingen färg får dominera i helheten, färgsättningen är som musik med en fast struktur och rytm som ibland överraskande bryts.¹⁶⁰

Barockkonstens konstnärliga innovation medför att bryta av regelbundna och enhetliga mönster. Asymmetri blir numerär och får ett abstrakt uttryck. Denna medvetna avvikelse gör barockkonsten dramatisk. Detta kontrasterar Renässansens symmetri och ordning. I det skulpturala dörröverstycket till Slottskapellet från Mineraliekabinettet är trons brinnande faktor målade, vilket även idag (2005) tolkas som ”egendomligt”.¹⁶¹ Detta är målat i *Trompe Loeil*, vilket är karaktäristiskt för Barocken. Att blanda två- och tredimensionella ytor görs för att uttrycka nya dimensioner och skuggvärldar, vilket ingår i konstens väsen. Illusionsmåleriet var inte något som begränsades till tak och väggar, utan kan uppträda överallt- eller där man minst anar det. Ett liknande fall finns i Spånga kyrkas hos G. Bonde (1667) där berget/vulkanen inte är fullständigt skulpterade utan nedre delen är illusionsmålad, muntligt belagd som original.¹⁶² (Färgbildsbilaga fig. 11 a & b)

3.6. Ornamentik och vapendamascering

Att pryda sitt vapen med ornament är sedvanligt och förekom redan innan kristen tid.¹⁶³

Det behöver sedan inte enbart vara av estetiska skäl, utan kan ha haft en symbolisk eller vidskeplig innebörd. Tomma ytor i sigillstamper har sedan medeltiden genomgående fyllts ut med bakgrundstextur. Ytbehandlingen beskrivs som ett existentiellt uttryck för ’*fruktan för tomrummet*’,¹⁶⁴ med religiös eller vidskeplig anknytning.

Både valvribbor och släta ytor pryddes med slingor och bårder [...] Renässansornamentik anknöt ofta till metallsmide [...] Beslagmetallen utgick från direkt imitation av bearbetad metall.¹⁶⁵

Damascering har hängt kvar på vapensköldar som ett eko från medeltiden, men mönstret utvecklades under Renässansen. Ornamentstilen är ett uttryck för renässansbemålning som en dekorativ bearbetning i metallimitation. *D. brukades redan av medeltidens vapenkonstnärer för att borttaga enformigheten af större ytor, som ej betäcks af sköld-figuren.¹⁶⁶*

D. är vanligt på sköldebrev och Riddarhusets kopparplåtar, där tekniken för vissa släkter verkar vara återkommande. Ett flertal sigillbrev är damascerade i sina attributs tomma fält eller som bakgrundstextur.¹⁶⁷ I Vapenböckerna är d. däremot inte ifyllt, eller hänvisningar till tekniken. *Danderyds kyrkas* rektangulära renässanssköld över *Svante Banér* ifrån år 1628 har ett innerfoder i ”imiterad”, vitmålad metall; damascering (fig.8c) men inte släktens senare barockvapnen. *Svinhufvud* (1666) sköldfana i Värmdö är damascerad men inte skölden, som bedöms vara i originalskick. Fonden i limfärgsteknik har likt *fru Edla* i Danderyds kyrka en påminnande hantverksteknik och imitationmålning utav gråblå rappade och kvastade murväggar, (vilket också kan ge ett sken av den tidens kyrkorum.) Färgbildsbilaga se (6a, b, c)

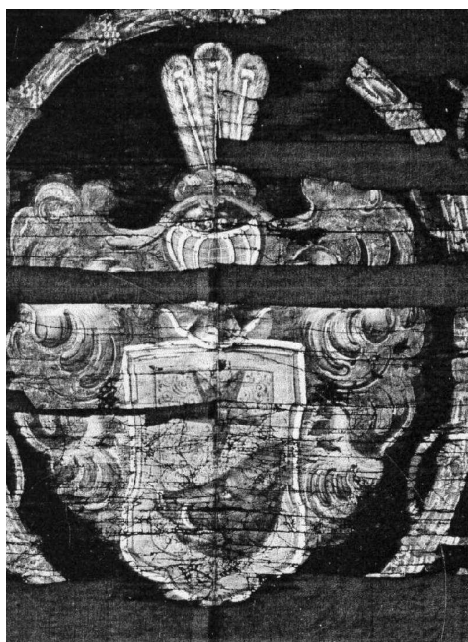

fig.12a) Svinhufvud med damascering, (d.1666) kopierat bildmaterial ur ATA, i jämförelse med- b)Eget digitalfoto ur Klingspors (1887) wapenbok- där skrafferingen bara tydlighetsgörs.

*Tyvärr har den damaskering som där den används med smak, i hög grad förhöjer den konstnärliga verkan af en heraldisk framställning; i senare tidens vapenframställning så godt som helt kommit ur bruk.*¹⁶⁸

Under Barocken blev sköldarna större och damasceringstekniken kan ha uteslutits för att ersättas av enklare linjeteckning. Kopparplåten *Lorman* på RH är damascerad men det är inte *Solna kyrkas Lorman* senare sköld(1694)Ett undantag utgörs, av ett sent vapen av *Ture Bielke* ifrån (1667) i orestaurerat skick funnen på vinden med utförande i damasceringsteknik.¹⁶⁹Damascering återuppstod på sena 1600-talets hjälmkragar av metall och utgjorde då inte heller någon teknisk nymodighet. *Från och med 1680-talet blir hjälmkragen allt större och tunnare, samtidigt som den bearbetas och får en rik relief av akantusblad.*¹⁷⁰Ornamentiken kan under århundraden mera ha fungerat som gemensam nämnare av ytbehandling. Utgörande som ett återkommande inslag genom konsthistorien än att ha varit materialkategoriskt eller epokavgörande. Ingenting tyder då på att damascering på sena sköldar av tycke och smak restaurerades bort under 1800-talet, eftersom d. saknas på sena, men också restaurerade renoverade vapen. Bortfallet under senare 1600-tal beror på en brytningsperiod av barocken, som ersatts d. med profilerad linjeteckning.

4. STILUTVECKLING OCH REFERENSFÖRÄNDRING

4.1. 1700 - och 1800-talet nya ”vapenritning”

Bokstavsmarkering som färghänvisningar måste efter tryckningsupplaga ha gett otydliga bokstäver. Tekniken var oekonomisk då plåtar förbrukades och därför är skraffering en bättre metod för färghänvisningar. Etsningslinjerna får dessutom en ytterligare funktion som färghänvisning istället för att bara vara estetiskt dekorativ. Senare skrafferingar i vapenböckerna ifrån 1700-talet är inte tillräckligt tydliga, då alla färgfält inte är ifyllda. Det finns även vissa svårigheter av utrymmesskäl för smådetaljer som exempelvis nycklar och blommor.

En mer rationell vapenbeskrivning kallat blasonering utvecklades under 1700-talet, och återfinns i 1734 års utgivna vapenbok av *Kjellberg*. Däri används en ny färghänvisningsteknik kallat skraffering; att i streck och punktform beskriva färger, istället för bokstavsmarkeringar. Den nya blasoneringstekniken måste ha förvirrat hantverkarna, då skrafferingen förväxlades med damascering! Grafikerna och även hantverkarna tolkade linjerna som att dessa skulle ingå i ett mönster.

Ett fel som ofta begås i Sverige är att låta skrafferingen synes, ehuru skölden är färglagd¹⁷¹

En ej blott oskön utan fullkomligt felaktig användning af färgbeteckning är det ofta förekommande bruket att låta denna synas trots att vapenframställningen är utförd i färg.[...] Den bör ej få förekomma vid vapnens mer eller mindre konstnärliga användning i dagliga lifvet. En vackert tecknad heraldisk figur förlorar endast på att göras randig, rutig eller prickig¹⁷²

Klingspors vapenbok ifrån år 1886 är svartvitt och systematisk i sin skraffering, milt uttryckt sprängfylld med linjer kors och tvärs.

Men den heraldiska vapenbildens grafiska stilisering har också genom åren förändrats till att bli mera avskalad, stel och opersonlig. Vapenbilderna har också genom åren blivit plattare i ett analogt uttryck med skrafferingens teknik och schabloniserats. Utifall 1600-tals vapen beskrivits i en modern tappning, i ett fel sammanhang kan detta också gett en felaktig konsthistoriskt bild:

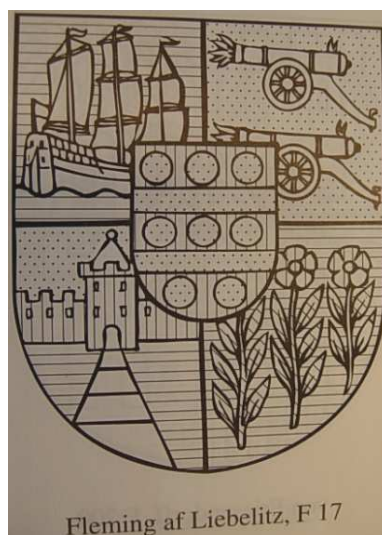

Fig.13a)Vapenbeskrivningen för *Flemming ur Keiser*1650. b): *Sveriges (1995)adelskalender*
Vapenbilder i jämförelse med varandra ifrån olika konsthistoriska perioder, Där de konstnärliga uttrycken emellan påvisas tydligt. Eget digitalfoto ur bildkällorna.

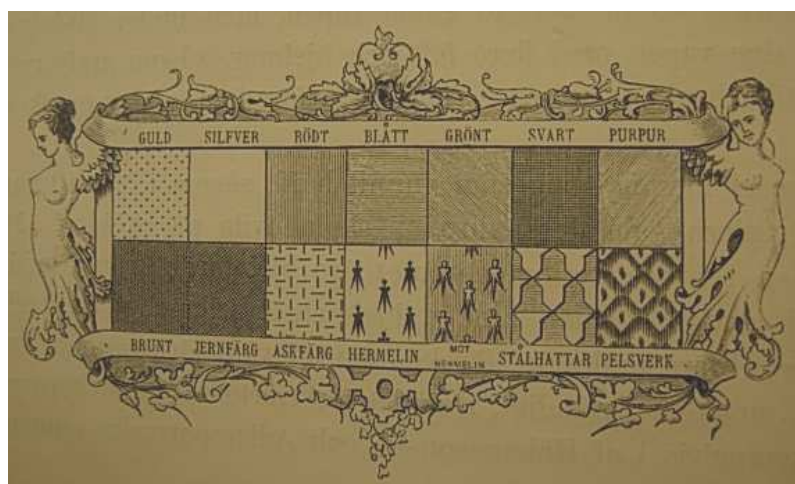
4.2. Tolkning av kulörer och förändring av färgbruk

1700 - och 1800-talet skildrar både karnationsfärg och naturfärgade ytor som öppna, ”färglösa” fält utan bokstavshänvisning eller skraffering. Detta verkar ha lett till att karnations- och naturfärg förväxlats med metallfärger. Guld och silver imiterades från början av gult och vitt, vilka kallades för metallfärger. *Färgerna 1 [gult] och 2 [vitt] kallas på heraldiskt språk metaller, de övriga färgerna.*¹⁷³

Under 1800- och 1900-talets renoveringar tenderar den vita färgen och naturfärgade ytor gått förlorade. Den enda skölden med kvarvarande vit yta (undantag *Giertta* år 1719) som setts är *Värmdö kyrkas* huvudvapen över *L. D Appelgren (d.1666)*. Skölden har sedan ”utgallringen” år 1829 varit undanplockad på förrådets vind och dyker upp vid 1925-års inventarieförteckning för att sedan åter försvinna tills Kjellanders inventering 2006. Vapnet har sannolikt kvar både originalbemålning och färgsättning någorlunda överensstämmande med *Kejsers* vapenbok och Ridarhuset kopparsköld. (Färgbilaga fig.14a-c)

I den nya ”streckskraffering” ersatte riktiga metaller ”metallfärgerna” gult och vitt, vilka inte existerar i färg. Silver tecknades som ett öppet fält, vilket tidigare har symboliserat en naturfärgad och ”vit” sköld.

*Gult och hvitt finns endast som ersättning för guld och silver, och bör dessa färger, där de så användes, helst förekomma på alla de ställen där man eljest skulle ha haft guld eller silver så att man icke i samma vapen på ett ställe använder gult och silver eller guld och hvitt.*¹⁷⁴

(Fig.15 Eget digitalfoto ur Klingspors vapenbok)

I *A. W Stiernstedt* och *Klingspors* färgsatta vapenbok ifrån 1875 är mänsklig hud utförd i karnationsfärg med naturalistiskt uttridade naglar, nagelband och hudveck. De tidigare vita och naturfärgade ytorna är försilvrade. I dessa förgyllda och försilvrade sköldar skapades ofrånkomliga metallmöten och helhetskomposition av färgernas kommunikation och klang rubbades, samtidigt som vitt och gult som kulörer verkat ha försvunnit. Sköldarnas hjälm och rustning är samtliga försilvrade samt större delar av hjälmtäcket och vapnet är inordnad under någon slags gemensam metallmall. Hjälmtäcket är schabloniserat, fungerar som en egen enhet och försvinner ifrån tidigare färgsammanhang. Man kan i denna stilförskjutning tänka på Napoleons införande av den helförgyllda/bronserade dubbelörn år 1808 och likheter med denna.¹⁷⁵

4.3. Metalliseringen

I 1734-års vapenbok har silver plötsligt ersatt vitt, även med en stor portion optimism och framtidstro.

*I synnerhet äro Metallerne, och alramåft guldet i Heraldiken högt at skatta, derföre at åldren dem ej skada kan. Utan har guld och silfwer idag samma färg och glans som för tusende år sedan.*¹⁷⁶

Yttrandet tyder på att det inte från början fanns en estetisk intention om att silver kan förändras. Under 1600-talet hade Sverige en egen högkvalitativ silverproduktion,¹⁷⁷ en hårt reglerad skråverksamhet, vilka kontrollerade både silverhalten och hantverkskvalitén.¹⁷⁸ Försilvring av vapen började redan på 1600-talets sena decennier och omsluts också av en accelererande försilvringstrend.¹⁷⁹ Exempel på originalförsilvring är Danderyds kyrkas Putti, vilka svävar i anträdet över *J, G Banér 1706*. Dessa har mörknat och försvinner nästan helt bland lövverket. Det som ger lyft åt dem är det förgyllda håret och vingarna. I Corswants bildmaterial är flertalet Putti ifrån sent 1600-tal tecknade i denna metallkombination och de tolkas vara originalskick.¹⁸⁰ (Färgbildsbilaga fig.16a & b)

Originalsubstansen ifrån underliggande röda bolusskikt lyser igenom, vilket verifierar ytans ålder och oxideringen betecknas som patina. Silvret är tidsenligt och patinan för samtiden förståelig. Dock har silvret gett upphov till den mest frekventa kulörändringen. Oxiderat silver ute i kyrkorna har gjort vapnen svartaktiga, vilket även kan ha förväxlats alltför mycket ur konsthistorisk synvinkel som ett uttryck för barocken.

*Färgmässigt innebar barocken att man fördrog mörka färger... starka kontraster och stora oroliga mönster. Renässansens ljusa och klara färgållning ersattes av svartaktiga färger och mängder av guld.*¹⁸¹

Den enda påträffade barockskölden som överensstämmer med beskrivningen om svart dominans är *Rehbinder (1680) i Värmdö kyrka* i rött, guld, svart och förmodligen svartnat silver.

Skölden restaurerats år 1845 av släkten ifrån Tawastehus. Eftersom Finland år 1845 inte fanns och området heller inte längre var svenskt kan lejonet istället vid restaurering målats svart i stället för i guld, vilket representerar Sverige. Snideriet är däremot i original.¹⁸²

Blasoneringskombinationen i rött, guld och svart kan jämföras med den östromerska dubbelörnen och *Ivan Vasiljevitch's vapen*.¹⁸³ Vapnet ser i sin färg- och proportionskombination helt enkelt rysk ut med dagens ögon. Vapnet skulle också kunna vara ett uttryck för barockens mörka ideal i rött, guld och svart, men är i mängden ett undantag. Det är möjligt att vissa delar av skölden som lejonet en gång har varit förgyllda och att vapnet haft en ljusare framtoning. Men att både snideri och original eller senare sekundärbemålning verkar ha skapats utifrån en alldeles egen historia. (Färgbildsbilaga Fig.17 a & b)

Missförstånd om silversulfidens uppkomst är dock också vanligt. Danderyds anvapen av *Karin Nilsson (1674)* är bedömd som originalbemålade. ”Här ser vi två sparrar av silver i vad väl från början var ett blått fält, numera ganska så svart.”¹⁸⁴ En tinkturväxling måste därför vid tillverkningsstadium ägt rum, vilket nu i efterhand missförstås och förklaras med att vara sprungen ur färgförändring av silvrets mörkning.

Ett annat ”missförstånd” är Gierttas bronsrustning som man velat måla om vit. (Fig. 3c)

Det mest frekventa ingreppet (och till störst sedd yta) vid restaurering är nyförsilvring. Mer efter tycke och smak än vid nybemålning. Det finns också fall där hela hjälmprydnadsgrupper förgyllts efter empiriskliknande ideal. (Fig.18a)

Ett annat vanligt trendinslag ifrån tidigt 1900-tal är bronsering av Putto. (Fig.18c)

Flera medvetet ändrade eller misstolkade, renoverade ytor ifrån 1800-talet är idag ”metalliserade” och avvikande från föremålets ursprungliga vapenbild¹⁸⁵ En enhetlig metallisering av flera ytor står också i skarp kontrast mot gamla tiders lasurer och linjeteckning samt bruket att faktiskt använda guld och silver mot varandra. Så 1600-talet har ifrån 1800-talet inte riktigt alltid återgivits. (Färgbildsbilaga fig.18 a-e.)

*På ett antal vapenepitafier från 1700-talets mitt har all färg ersatts med förgyllning istället för vapnets originalfärger. Detta är en eftergift åt den rådande smaken och är ett utförande som inte förekom under tidigare sekler då färgåtergivningen helt följde blasoneringen.*¹⁸⁶

Hedstrands (1975) avhandling visar att åren 1860-1880 innebar krisår för silvertillverkning i hela landet.¹⁸⁷ Tillgång fanns men ingen efterfrågan. Minskningen berodde dels på att nysilvret kom vid mitten av 1800-talet, men även på att konkurrensen av det importerade silvret, vilket var billigare, men av sämre kvalitet med lägre renhetshalt.¹⁸⁸ Paradoxalt, efter källan att döma, omförsilvrades vapnen tidigare, tidigt 1800-tal. Så trenden hade således ingen ekonomisk grund som fallande metallpriser, som därmed utifrån från vår tids logiska perspektiv kunde ha uppmanat till ”underhåll”.

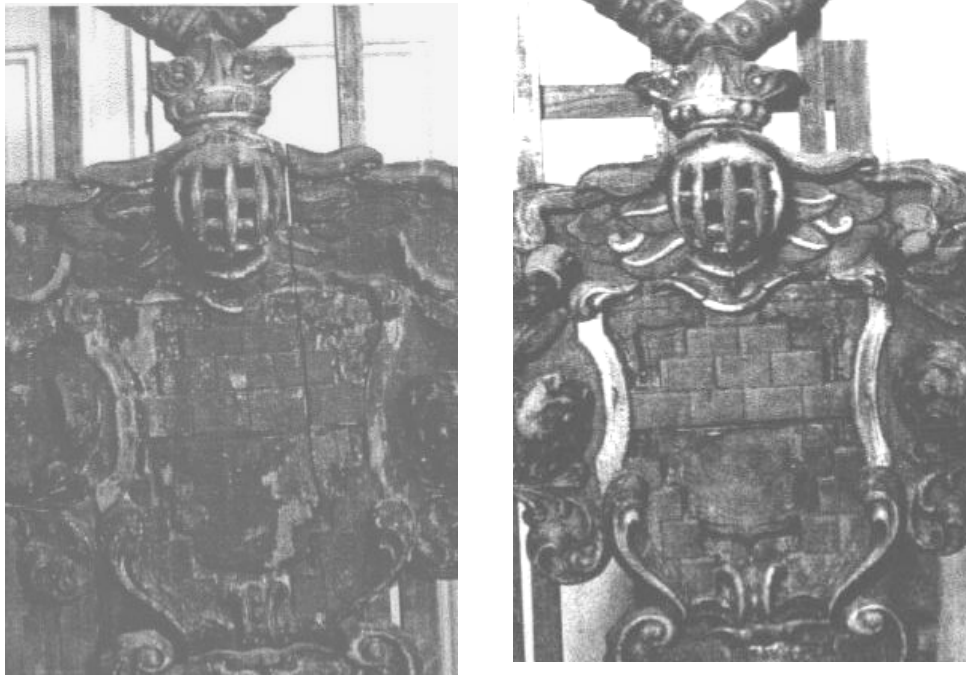
I *Värmdö Kyrka* tecknas vapnet *Hand* i försilvrad (1667) form och i karnationsfärg (1699). Bägge är belagda som originalversion med slutsatsen, att både hudfärgad och försilvrad karnationsyta har funnits under 1600-talet. Vitt som karnationsfärg har däremot aldrig påträffats och i de fall fenomenet dyker upp beror detta på att organiskt rött pigment blekts nästintill en vit yta. ”*Enhwit hand i ethröthfeldh mi en rödh hand offwan i hielmen*”¹⁸⁹. Detta utgör ett sekundärt efterkonstruktionsarbete av missförstånd och ändring av vapenbilden, då illustratören tolkat beskrivningen bokstavligt talat. Blasoneringen är ifrån 1600-talet men färgsättningen ifrån sent 1800-tal. (Färgbilaga fig.19a-c)

Napoleon ändrade och tillade nya Kungliga attribut så som den vita handsken, vilket syns i ett porträtt ”*Napoleon I i kröningsdräkt*” ihållandes en stav med den vita handsken. Den ”vita handsken” är också framträdande på en kopia av vävd tapet på kartong Gobeline, med det kejsrerliga vapnet.¹⁹⁰

4.4. Silvrets mörkning

Silvrets förfall har accelererat i takt med 1900-talets luftföroreningar; inverkan har försurad luft samt högre halter av svavelväte. Konsekvensen idag är att nästan allt silver, oavsett i olika hastigheter beroende på miljöläge och renhetshalt, ofta tillsist ändå mörknar och ytan slutar som svartaktig. Silvret på Axel Bondes (1675) anvapen för ätten *Posse* hade redan år 1919 mörknat till dagens utseende i jämförelse med *Gustav Bondes* (1667) med nästintill intakt, lätt grånad försilvring med fortfarande synbar linjeteckning i svart.

Färgsnittprov över *A. Posse's* cinnoberliknande drakmantelvisade ett skiktmåleri med jordartspigment, möjligen järnoxid och silver strukna på grundering.¹⁹¹ Anvapnen har enligt inventarieuppgifter aldrig varit undanställda och ytbehandlingen tolkas för samtliga kusinerna Bonde vara originalpåläggning.

(Fig.20) *Posse* över Erik Bonde, rekonstruktionsarbeten före & efter. ATA´s fotoarkiv. Foto av Sven Dalén år 1968.

Vid rekonstruktionsarbetet från 1968 hos *Posse* har penseltekniken antingen förenklats eller komplicerats till ett ”eget mönster”, vilket inte överensstämmer med originalets linjeföring.

Hur långt oxideringsprocessen framskridit hos sköldar skiljer sig åt grupp- och- årtalsvis. Kartuscher hos anvapengruppen för *Gustav Bonde* är fortfarande intakta, vilket kan beror på att lasurer spärrat syreintaget och motverkat oxidering. Det förklarar också varför mörkning av silver ibland är ojämnt och fläckvis fördelat. Lasurer har i sin tur bleknat, nu osynliga, men dock åstadkommit att kartuschererna, fortfarande på sina ställen, har läsbara namn!

Tensta kyrka, anvapen över *Bonde, Seestedh af Hälsten* har fortfarande synligt lasurmåleri och valdes ut för färgprov. Färgsnittet, vilket fotograferades i mikroskåpkameran, visade fyra skikt. Den lila fluorescensen indikerade på koschenill och bilden sparades som referensmaterial av RAÄ. (Färgbildsbilaga fig.7c & närbild 7b)

Alla tre kusiners huvudvapen är i sina fyrdelade fält rikligt försilvrade, ihop med förgyllning, möjligtvis i ett spel av lasurers färgtoner, vilket också motsäger medeltidens funktionella tinkturregel. Sammantaget kan man fråga sig hur mycket lasurer har förbleknat och hur allt detta egentligen helt försvunnit vid renovering, då försilvring under 1800-talet verkade eftersträva ett enhetlig och rent uttryck.

Framtida åtgärd kompliceras, då eftervärlden av allt dramatiskt mörknat silver inte längre ser det ursprungliga utförandet av linjeteckning och lasyers strukturgestaltning.

4.5. Urval, analys och datering av svårbestämda färgytor

Färgprover utgjorde inget självändamål i sig, utan begränsades till sköldar som valts ut efter inventeringen, i ATA´s dokumentation samt efter tillgängliga vapenbilder. Successivt kvarstod ett urval av svårbedömda ytor för färgprov. Ansökan om tillstånd ifrån länsstyrelsen beviljades. Pigmentproven togs med skalpell utefter kanterna, ingöts och slipades i epoxi och undersöktes därefter i mikroskåp på Riksantikvarieämbetet.¹⁹² Pigmentkorn som inte utgjorde tvärsnittet sparades och förvarades i plastkapsel.

Fusch sköld (1668) har en ovanlig ljus gråblå kulör i sin sköldfond, dekorerad med vit linjeteckning. Färgen överensstämmer med vapenbilden och valdes ut då bemålningsskulpturen var originell och att vapnet väldokumenterat. Vid SEM-EDX undersökning på Chalmers detekterades kalcium, aluminium, natrium, svavel, kisel, titan, zink och bariumsulfat. Pigmentet identifierades som syntetisk ultramarin med fyllmedel. ($\text{Na}_8\text{-10Al}_6\text{Si}_6\text{O}_{24}\text{S}_2\text{-4}$ med blandat vitt 50 % titan/ 50 % zink.¹⁹³) Titan började manufaktureras år 1920 men fotografiet är ifrån år 1919. Grundämnen antogs härröra ifrån senare retuscher, ifrån 1998 års konservering. Konserveringsrapporten meddelar: ”Ett ganska omfattande retuscheringsarbete är utfört med ”Rowneys ”acrylacolour.”¹⁹⁴ (fig.22 Vapnet i färg, Färgbildsbilaga)

Kimrök i krita nämner Alf Johansson (2001) i *Med pigment och kopaler*. De tillreds ur aska innehållande amorft kol utan egentliga färgpigment. Hypotesen om kimrök skulle förklara Ugglas ord ”Som blått är en blandning af hwitt och fwart, lius och mörker...”¹⁹⁵ -samt varför då spottesterna inte gav något resultat.

Den blåa fondrutans vita linjeteckning fortsätter också ut i sköldytan, fast då i svart färg på ren träyta. Stommen, det bärande underlaget, ser ut att vara av ett mörkt lövträd, (möjligtvis ek, vilken haft stark symbolisk kraft.)¹⁹⁶ Ett annat vapen med plåtblad ifrån *C. Oxenstierna* (d.1592) uppvisar en fond av ren träyta med svart linjeteckning.¹⁹⁷

Linjeteckningen bryts av ett rött sköldfält. Bemålningen är här helt annorlunda utförd, då färgfilmen ser ut att vara skrovlig pålagd, möjligtvis på ogrundat trä. Men detta kan också vara ett resultat av tidigare förvaring. Det röda fältet tillkom innan året 1917, tidigare information än så finns inte. Varför man har valt att fylla ut sköldytans halva i rött kan man spekulera i. Det röda fältet skulle vara lämpligt att fortsätta färgundersöka. Hjälmprydnadens plym vapenbild fig. (23) går i vitt, rött och blått, således kan det finnas det en koppling med färgvalet.

Fig.21) ATA´s Spånga kyrka *Fusch* år1919

Fig. 23) *Fuchs* ur *Kijellberg*1734 med skraffering

Bemålningen kan ju utgöra originalet, en historisk och målerisk barockkomposition, som vi idag står helt främmande inför. Likheter finns med *G. Bondes* snideri och bemålning, som inte heller harmonierar utan motverkar ett enhetligt uttryckt. Något som *Tångeberg* också vittnat om. ”*Volymförhållanden förstärkts men blir samtidigt oklara.*”¹⁹⁸ *Tångeberg* skriver att metaller och färg kunde användas i kombination med nakna trätytor.¹⁹⁹ Fallstudien vittnar om, att man här valt att inte alltid fylla ut hela vapenskölden med färger, utan trätytor har lämnats öppna som konstnärlig innovation.

Spångas kyrka anvapen för *G. Bonde, Hellekis af Svinstorp och Vinstorpaätten*” har ett välbevarat tunt oljemåleri utan minsta antydning till flagning. Kulören är i ljusrött med en dragning åt orange och återkommer på de andra anvapensköldar från samma årtal. I jämförelse med sköldebrevet har skölden ”tinkturväxlats”. (Färgbilaga fig. 24 a & b) Jag ville försäkra mig om att detta skett från tillverkningsstadiet och med hjälp av ett FT-IR instrument identifierades pigmentet som Bresilja.²⁰⁰ Då snidaren och bemålaren var skilda personer med egna löner överlämnades vapenritningen först till snidaren.²⁰¹ Om konterfejaren i sin tur tillhandahöll ritningen eller endast fick en muntlig beskrivning kan ha varierat, men kan utgöra en möjlig orsak till tinkturväxlingar och att ”felaktigheten” inte är något som en konservator eller renovering åstadkommit.

4.6. Missförstånd eller medveten ändring av vapenbild

Gustav Vasa ändrade sitt gamla medeltida släktvapen en svart Vase i gyllene fält till modernevapen ifrån *Ena-ätten*;²⁰² en Gyllene Vase i tredelat fält i vitt, blått och rött. *Danderyds kyrkas* anvapen över *Banéer* (1674) är bemålat av Vasaättens äldre vapen ifrån 1300-talet, där snideriet är skuret i det gamla vapnets ginbalk. Förgyllning och bemålning²⁰³ är bedömd som original ifrån år 1674. Förväxlingen utesluts därför ha hänt vid någon renovering utan har skett vid tillverknings-skedet. (Färgbildsbilaga fig.25a.)

ATA´s, foton år 1914 (fig. 26) anträdet *Stenbock* (1695) uppvisar miniatyrvapen av Vasa ättens 1500-talsvapen. Vapnet har här senare helförgyllts, renoverats bakåt till det äldre 1300-talets bemålning. Möjligtvis för att stämma överens med anvapnet i kyrkorummet.

Fig.26. ATA Danderydskyrka år 1914, visar Gustav Vasa ändrade vapenbild och bemålning.

I *Vallentuna kyrka* verkar Vasa och Knorrings däremot ha sammanblandats vid renovering. Fallet är speciellt eftersom bägge ätterna har medeltidssköldar i svart och guld. Hjälmprydnadens påfågelsfjädrar, liksom det delade fältet överensstämmer med *Knorrings*. Däremot det snidade sköldattributet föreställer den svarta Vasaskärven, som är snarlik den Knorringska dryckesbägaren. Det finns två versioner av Knorrings släktvapen beroende på årgång, men att den senare med delad sköld redovisas med samma årtal som anvapen. Eftersom släkten Klingspor ändå är släkt med Vasas har troligtvis en förväxling skett. Guldets belagt som original med grön lasur. Den blåa bemålningen räknas däremot som sekundär,²⁰⁴ förekommande också på andra vapen i kyrkrummet. (Färgbildsbilaga 25 b)

Fig.26) ATA Vallentuna Kyrka Dokumentation på vinden år 1921. (Skölden var redan då sedan tidigare renoverad)

Enligt ATA: s bildarkiv är ingreppet gjort före år 1922. Vapnen förvarades i kyrkan under kyrkobränden året 1856. Från år 1860 tillverkades coelinblått som det blå fältet liknar. Mellan år 1880-1921 förvarades samtliga vapnen på vinden och en senare restaurering skedde 1937. Renoveringen det blå fältet kan därför ha skett tidigare mellan årtalen 1860-1880.

4.7. Datering med hjälp av konsthistoriska aspekter och analys

Stenbocks (1695) huvudbaner i Danderyds kyrka har till hjälmprydnad en monokromt målad knekt i svart, vilken på håll ter sig som en tredimensionell skugga, vilket i sig är ett "barockt" uttryckt. Tvärtemot tidigare resonemang kan man tolka denna som tidigare försilvrad, men figuren uppvisar ett alldeles för jämnsvart intryck och yta.

Ett svenskt exempel av monokromt skulpturarbete finns ifrån år 1687, dock med uppdelade ytor i matt och glansförsilvring.²⁰⁵

Gyllenstiernas (1705) (se fig.18c) har i sitt annars hårt renoverade vapen, hjälmprydnaden; drakdräparen *S:t Göran* ridandes på sin skimmel i full rustning. Bemålningen är naturalistisk utförd, i karnation med markerade läppar och ögon.

Bägge ryttarna är samtida, original, men utförda i olika sammanhang för olika konstnärliga ändamål. Den ena, *Gyllenstierna* dold i lövverket i sin prakt och den andra, *Stenbock* klassisk bild, fullt synlig, som en "skugga" på ståplats. Bortsett från att man nu vet att de tillhör sköldens tillverkningsår, skulle det annars vara svårt att datera eller identifiera dem utomstående, enskilda föremål också utifrån konsthistorien. Exempelvis skulle den svarta ryttaren som fristående objekt kunna tolkas som eklekticism ifrån 1800-talet medans det andra ryttarekipaget *S:t Göran*, väl kunna tolkas vara medeltida. Trots att de bägge är 1600-tal. (Färgbildsbilaga fig. 27a & b)

5. BEGRAVNINGSVAPENS PLACERING, HANTERING OCH SKADEBILD

5.1. Utrensning och förstörelse av vapen

*En generell utrensning i kyrkorna utfördes under 1700- och 1800-talet.*²⁰⁶ Vapen förvisades till vindsförråd eller uthus. Detta kunde också vara i sådan stor omfattning, att allting sedan istället destruerades utan gallring. *Sönder huggas och derefter till Kyrkobetjeningen, såsom skänk till bränsle öfverlemnas till förekommande af allt missbruk.*²⁰⁷ Utrensningen i *Sankt Nicolai*, Tyska kyrkan i *Gamla stan*, Stockholm kan bero på att den tysktalande befolkningen assimilerats och en etnisk föremålsresning skett därefter. Valet av ordet *missbruk* kan också kopplas till avlatsbrev och att sköldarnas bestånd kom ifrån tiden innan reformationen. Vapensköldarna kan också för den tiden ha sett spektakulära ut eller syftat på konstnärligt vansinne. *Vår tids mer hyfsade smak skulle komma till sin rätt.*²⁰⁸ Form- och färgspråket har under vår tid tolkats som surrealistiska konstverk. Liknande symbolspråk återfinns i "gårdagens och dagens punk, svart- eller monsterrock, tatueringskonst och på klädmärkeslogotyper ex. Vivianne Westwood²⁰⁹ och Lady Gaga.

*Sigurd Wallin påpekar att sigillstämplar kunde vid ägarens frånfälle göras obrukbara för framtida möjligheter. Han nämner att i Västerås domkyrka har man i Sturegraven en sigillstamp i bitar strötts över sin gravlagda ägare.*²¹⁰ De praktiska orsakerna är juridiska. Ingen kan med ont uppsåt återanvända sigillet. Att vapenbilden användes som sigillmärke kom fram vid restaurering av *Mälsåkers slott*.²¹¹ Liknande ritual används i symbolisk mening, som vid sista dagen. *"Min sköld, hjälm och jag blir nedgravda då det är dags, eftersom vi levde tillsammans. Mit namn inte längre mer på jorden tillhör.*²¹² Det är känt att man vid en ätts fullständiga utlocknande, med våld hade sönder vapen som en demonstration för att ätten var utdöd. Det verkar också ha ägt rum att man producerat en kopia av huvudvapnet, fast i mindre storlek, som istället slogs sönder.²¹³ Kopian användes som symboliskt exempel för att behålla traditionen. *Senast en sköld krossades var så vitt det är känt 1930, då greve Magnus Per Brahe på Skokloster slöt sin ätt.*²¹⁴

*Skölden slogs sönder vid begravning och delarna placerades ut på kistan... Krossandet av Skölden genomfördes efter det att prästen hållit likpredikan och en civil ämbetsman eller högre officer läst det tal som föregick ceremonin.*²¹⁵

Spår efter både trasiga och möjligtvis sönderslagna vapen finns i Vallentuna och i Värmdö kyrka. Vallentuna har efter inventarielistan året 1917 "en mängd sönderslagna vapen. Värmdö kyrka har ifrån år 1999 inventarielista beskrivet "förekommet vapen".²¹⁶ I 1920 års inventarieförteckning står det följande: "De i kyrkan upphängda vapnen äro i allmänhet väl bibehållna i motsats till ett antal vapen, vilka en längre tid varit nedkastade i den igenmurade vindstrappan, vilka nu är i jämt med en del delar till vapen i kyrkan förvarats på läktaren."²¹⁷ Här har rester både ifrån sönderslagna vapen och undanställda föst ihop i en enda röra.

*Solna kyrka, vilken för tillfället har 8 huvudvapen ifrån sent 1600-tal, beskrivs som att: Kyrkan har förr varit rik på gravstenar och vapensköldar men dels har tidens tand gnagt på dem och dels har de förflyttats.*²¹⁸ Utrensning och kassering har efter inventarieförteckningen att döma skett tidigt, då det emellan åren 1808 och 2007 bara funnits 8 stycken."²¹⁹

Vad då fanns utgör idag ett mörkertal. Skriftliga källor vittnar om att det i en del kyrkor en gång funnits fler än dagens bestånd.

Klosterkyrkan är fullbehängd med vapen och sköldmärken på alla pelare och väggar. Dessutom är många i så dåligt skick att de ligger trasiga i kyrkans vrår.²²⁰ Hela Choret är beprydt med Herrskapens wapnar från långtjider tillbaka med alla Herrskapernas namn uppå.²²¹

Vid ett besök i Tyresö kyrka i februari 2007 hittades det på vinden små, trasiga kerubänglar, vilka kyrkovaktmästare ”inte visste var dessa kommer ifrån”.²²² I kyrkorummet finns en del keruber uppsatta på väggen. Dessa kan vara återvunna och ”räddade” rester ifrån tidigare, antingen utgallrade eller sönderslagna ”offrade” vapen.

5.2. Kyrkorummet

Det finns inga belägg för att vapen ursprungligen placerats i vapenhuset, även om de under modern tid blivit ”utställda” där.²²³ Namnet vapenhus härrör från en annan historia.²²⁴ En övervägande del av begravningsvapen är upphängda mot långskeppets norrvägg. Detta av en outgrundlig anledning eller möjligtvis för att söderväggen skulle ge konkurrens med predikstolen. Det har funnits *en sed att kistan skulle placeras vid predikstolen.*²²⁵ Vapen placerades från början i respektive gravkor. Vanligtvis finns utbyggda kor som vätter mot söder och norr, alternativt korsarm.²²⁶ Kungliga familjer har sin plats i östra koret vid altaret.²²⁷ Under 1900-talet har vapen återplacerats i kyrkorummet på sina platser.²²⁸ *De flesta huvudbanér i långhuset torde hänga på sina ursprungliga platser och bör där bibehållas.*²²⁹ Anvapen ska placeras gentemot huvudbaneret i en bestämd genealogisk ordningsföljd.²³⁰ Även förhållandet till altaret och orientering i de fyra olika väderstrecken spelar in.²³¹ Efter preventiv omplacering av vapen år 1979 har rättelser gjorts av Danderyds kyrka. ”*Det är dessa vapen som utan ordning placerats runt kyrkväggarna.*”²³² Kompromisser ifrån Spånga och Vallentuna kyrka finns och vapen har omplacerats i omgångar med Lars Göthbergs hjälp. Konflikten utgör ett klassiskt konserveringsexempel på balansgången mellan ett objekts abstrakta traditionsvärde gentemot det konkreta bevarandet, skyddat ifrån rök och drag. (Färgbildsbilaga fig.28)

Hur viktig rätt placering av vapnet var, vittnar en *courtise* om, vilket betyder ’spegelvändning.’²³³ I Danderyds kyrka har släktens Trolles²³⁴ sköldattribut spegelvänts, vilken kommenteras av församlingen: ”*Träsnidaren har emellertid på denna sköld spegelvänt trollet.*”²³⁵ Antagligen för att anpassa regeln ”*att inte vända altaret ryggen*”. Detta tyder på att man i förväg, vid tillverkningsstadium, bestämt vart vapnet skulle placeras. Rätt placering i kyrkorummet var viktigare än ommålningar eller underhållsarbete, då detta i tidningsartiklar kommenteras inte annat än som en parentes.

”*År 1823 blefvo samtliga anvapen och huvud baner vid nedtagning uppsatsade och på ett smakfullt sätt återuppsatta å norra och södra gaflarna... Vid denna uppsatsning blefvo troligen – berättar författaren ’såväl huvudbanér som anvapen ganska grundligt ommålade’.*²³⁶

5.3. Förvaltning och dokumentation

I inventarielistorna ifrån 1800- talets första tredjedel hittas vapensköldar under rubriker såsom minnesmärken och gravvård. Vallentuna församling beskriver *Wapen, Grafstenar och Epitafier*. Värmdö och Danderyd församling under ”Wapen”, anvapnen räknas och nämns som ”*tillhörande grupp*.” I 1830-talets inventeringsförteckning för Spånga kyrka benämns huvudvapen som ”större wapen” och anvapen som ”mindre wapen”²³⁷

I Tyresö kyrka under *Inventarier och minnesmärken* sorteras sköldarna in i inventarielistan som ”lösa inventarier”²³⁸, ”*Förteckning över lösa föremål av historiskt eller konstnärligt värde*”.²³⁹ Istället för den tidigare allmänna definitionen ”gravvårdsminnen.” Vapensköldarna accepterades under 1900-talet som konstnärliga ”uttryck” och fyller, i jämförelse med tidigare, en estetisk funktion ute i kyrkorna. Under tidigt 1900- tal förändras ordvalet till begravningsvapnen. De avritas, dimensioner uppmäts och tillståndsbedömningar dokumenteras.²⁴⁰

De senare snidade anvapen är oftast i samma stil som huvudvapnet och följer formen,²⁴¹ i mindre skala ungefär 1:3, schabloniserad i upplagor. Snideritekniken hos anvapengruppen är enhetlig och ett säkert tecken på sammanhang. Vapen ifrån tidigt 1600- tal kan då också vara i nästan samma dimension som anvapen ifrån sent 1600- tal. Då man identifierat efter storleken och yttre detaljer har det därför hänt att kyrkan i dokumentationen sammanblandat äldre begravningsvapen med anvapen. Såsom att äldre, mindre vapen var anvapen: *De två Oxenstiernska begravningsvapnen i koret måste anses vara huvudbaner- ej anvapen trots deras format - till Gabriel med friherrlig krona och sonen Gustaf med grevlig krona.*²⁴²

Utgallring eller undanplockning har skett så, att kompletta släktsamlingar behållits eller kasserats gruppvis. Anvapen har ”försvunnit” i högre grad än huvudbaner. Vapen har kasserats även under 1900-talet.²⁴³ Att vapen vid dokumentation ökat i antal beror på att de undanställda inte tidigare räknats,²⁴⁴ men att dessa framplockats i samband med kyrkorenoveringarna under 1900-talets senare hälft. Släkter som kunnat bistå med renovering har kontaktats under 1900-talet, vilket har avgjort om vapen destruerats eller restaurerats.²⁴⁵

I inventarielistorna nämns inte enskilda anvapens släkt utan dessa benämns gruppvis. Namnbrickor; kartuscher är i regel textade med moderne respektive fäderne eller ättenamn men även (senare?) numrerade. Samtliga kyrkor har texten på kartuschen ifyllt. På huvudvapnet har man ofta annars ”underhållit” textmassan. Ifyllnad på kartuscher kan avläsas genom att bokstäverna ibland äger olika format eller handstilar. Kartuschen fungerar som en bra indikator på hur pass underhållet ett vapen är. Kyrkans avskrifter ifrån inventarielistor är mycket noggrant gjorda och informativa, vilket lett till ett korrekt underhåll, såvida man har hittat rätt sköld. Man kan läsa för vem vapnet tillägnas. Men utan kartusch eller identifierande namnbricka, blir vapnen anonyma eller svåra att definiera, vilket också kan ha lett till undanplockning.²⁴⁶ Det är heller inte ovanligt, att vapennamnet målats över, i sitt kulöra sköldsammanhang eller gentemot omgivningens bakgrund, givits en ”neutral” färg.²⁴⁷ (Färgbildsbilaga fig.29, Kartuschen jämförs med väggmåleriets nyans.)

Etnologisk dokumentation: Under senare 1900-talets del har man också vid enskild bortmontering av bärstången till anvapen ställt undan den bredvid eller bakom vapnet, vilket jag ser som ett uttryck för att man på senare år beaktat bärstångens etnologiska funktion och historiska dokumentationsvärde. Sorgfloret finns även bevarat, knutet kring stången vilket tyder på att man tänkt eller förstått en historisk funktion. Något man inte gjorde under 1800-talet. Man har inte heller under 1900-talet modifierat hänghöjden på vapen utan ställt upp dessa åskådningsbart i nivå med en normal människas kroppslängd.

Tabell 1) Dokumentationsuppgifter ifrån ATA angående inventering av vapen

Dokumentationsuppgifter	Danderyd	Spånga	Tyresö	Vallentuna	Värmdö
Tidig inventering av Vapen under 1800- och 1900 talet.	1829 4 vapen 4 stamträd och tillhörande anvapen	1829, 4 st större vapen 2 stamträd 46 st namngivna anvapen. 1917 4st huvudbaner plus ett antal anvapen antagligen oräkneliga 1945, 6 huvudbaner 48 anvapen tillhörande Bondeklanen	1830 1 1919 "två huvudbaner, några anvapen" 1921 1 vapen, 2 anvapen 2 huvudbaner 2 anträd (inräknat epitafier) 1933 Epitafier av Düring Två huvudvapen	År 1829 3st vapen 1880-1921 Samtliga vapen på vinden	1829 11 vapen 1917, 17 "huvudbaner", 2 stamträd 30 anvapen "Begravningsvapen" 1925 23 huvudbaner 2 anträd 16 anvapen av Flemming 14 anvapen av Rehbinder
Nu, året 2007 räknade vapen i kyrkan	2007 4st huvudbaner 16 anvapen och 4 stamträd Totalt 24 st	2007 6 Huvudbaner 2 stamträd 42 anvapen	2007 4st huvudbaner 2 st stamträd	2007 5 huvudbaner 6 anvapen (Vinden ett okänt antal)	2007 16st huvudbaner I kyrkorummet (4st på vinden) 16 anvapen
Äldre teknik i plåtblad eller profilerad bräda, som tidigare inte inräknades	Kontursågad träplatta ifrån år 1628	1 plåtblad	1 kontursågad träplatta Två plåtblad		4 st. plåtblad

Vapen med plåtblad i mindre format har särskilt förväxlat som anvapen²⁴⁸ och även som barnvapen.²⁴⁹ (Färgbildsbilaga fig.30 a)

Anvapen har ansetts vara små och "enkelt utförda" utan krusiduller.²⁵⁰ Detta är en gradering av sköldar som från början inte funnits och i efterhand kan ha bidragit till sammanblandning. Det finns anvapen dekorerade med frans och tofs, krönt sköld och fler än två hjälmar.²⁵¹ Även anvapen bekläddes med sorgflor. (Färgbildsbilaga fig.30 b)

En tumregel för anvapen är att kartusch är mindre i jämförelse med huvudvapnet, som har plats för ett större informativt textutrymme. En risk i kyrkor med högt föremålsbestånd är att kvarvarande anvapen blivit hopplockade från andra släkter. Överflödiga sköldar ifrån kasserade släkter har fått ersätta försvunna eller skadade. Således har man döpt om vapen för att fylla ut luckor i beståndet.²⁵² Det är vanligt vid undanställning att vapnet har isärplockats, nermonterats och hjälmprydnaden avlägsnats. Vid återplacering kan delar ibland ha kopplats till fel sköld, särskilt då hjälmprydnader har haft ett annat attribut än skölden. Det nämns om särskilda "lådor" med sparade lösa skulpturala delar i både Värmdö och Vallentunas kyrkliga inventarieförteckningar från 1917 respektive 1937. Saknade fogpartier och hjälmprydnader kan återfinnas däri för återplacering.²⁵³ Andra svårigheter som funnits är att skilja epitafier och minnessköldar ifrån begravningsvapen.²⁵⁴ Dessa har ingen bärstång.

Inskriptionstavlor i plåt har oftast med tiden blivit oläsbara och dessa har vanligen avlägsnats, även om de i förekommande fall fått vara kvar.

I *Värmdö kyrka* finns två vapen numera undanställda över *Claes* och *Johan Munch* i kompletta originaldelar på en gemensam bärstång, uppspikade över varandra. Årtalen skiljer sig inte och sönerna avled nog samtidigt eller under samma år. Den ena var endast månadsgammal med sin fyra år äldre bror.²⁵⁵ Vapnen är tvillinglika, troligen utförda av samma hand och målat på en profilerad plank. Hjälmprydnadens bemålning är lagt ytterst modellerande, illusionistiskt och tredimensionellt, vilket motverkar den annars endimensionella plankunderlaget. Vapnen är nu i olika kondition. De beskrivs även vara i olika tillståndstatus. I Värmdö 1917 års inventarieförteckning står det: *Begravningsvapen målat på en plan träsköld Munk, släktens vapen. Hjälmtäckets blad av plåt, 1600-talets början. Väl bibehållen... Begravningsvapnet Munckvapnet Illa medfaret. Enligt arkivbilderna och dokumentationsuppgifterna verkar de aldrig varit separerade, Tidig placering var ”1781 och framåhänget på tråd (!) uppsatt i koret.”*²⁵⁶ Bortplockning enligt inventarielistor har skett mellan år 1829 -1883 då den förvarats på vinden. Arkivbilder från året 1920 visar att *Munch* vapnet hängt vid läktaren tillsammans med Flemingvapen och att graderingen av sköldarna varit hög trots ålderdomlig teknik. År 1925 placerades vapnet ovanför det Baggerska koret.²⁵⁷ (Färgbildsbilaga fig.31)

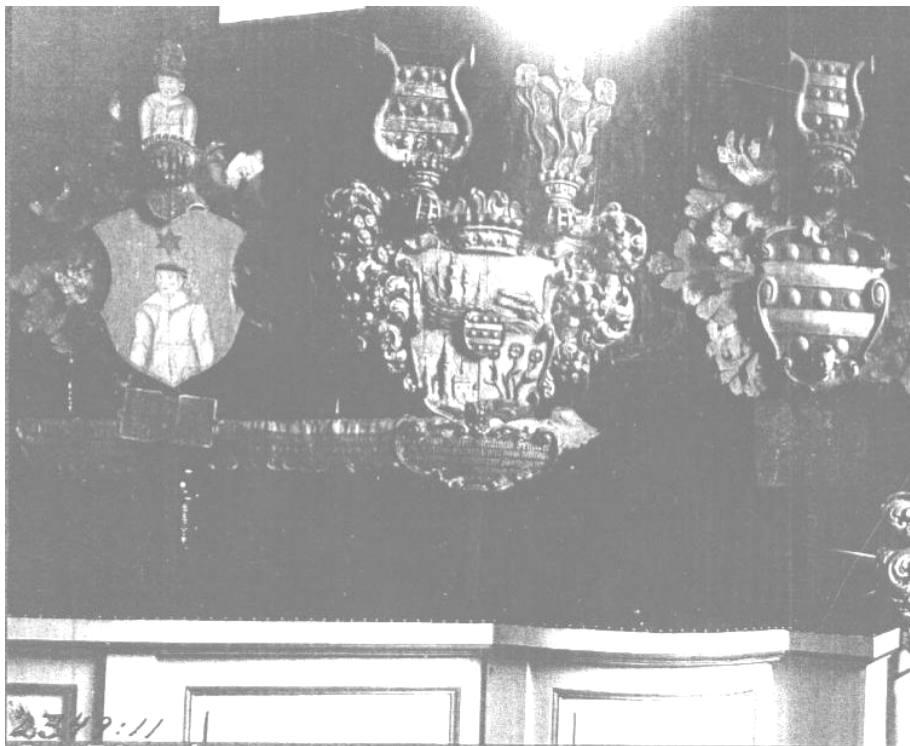

fig.32) Värmdö kyrka ATA´s bildarkiv rörande vapen uppsatt vid läktaren. Foto. S. Brandel år 1920

5.4. Icke klimatrelaterade skador uppkomna i kyrkorummet.

*Att placera ut vapen i kyrkan längs med kyrkväggen är ett gammalt förvaringssätt. ”Enligt Peringskiölds beskrivning hängdes vapnen inte upp på väggen utan stod på golvet runt graven.” På Grafwen instälta.*²⁵⁸

*Historiska skador i snideriet kan härröra ifrån den tiden då vapen fått stå fritt i kyrkorummet.*²⁵⁹

Gårdagens normer kan förklara den uppradade uppställningen, vilket med dagens glasögon kan tyckas vårslöst. Vid en ofrivillig knuff har vapnen fallit framlänges huvudstupa och sedan fått knäckta visir, avslagna och skadade akantusblad eller sköldattribut. Det är ofta de utstående partierna i snideriet, högsta punkten eller vesslehornen som är trasiga. Efter omplacering av vapnen i Bonderska koret har två stora sådana kommit att stå på golvet till bekymmer för såväl kyrkobesökare som personal med ansvar för vapnens bevarande.²⁶⁰

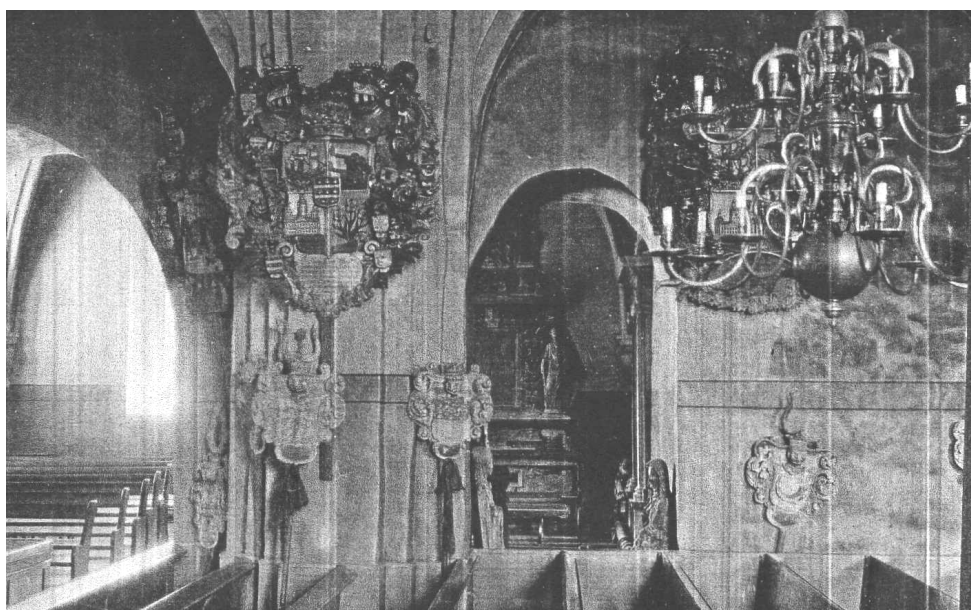

fig.33) ATA´s fotoarkiv rörande Värmdö kyrka. Foto av S. Brandel år 1920.)

Munsö kyrkas vaktmästare berättade att ”skator brukar flyga in i kyrkan och ha sönder eller sno med sig enskilda delar som pilar och fjädrar ifrån sköldar”, vilka antagligen glimmat.²⁶¹

Danderyd, Spånga och Värmdös anvapen har inåtvända och klotformigt skulpterade akantusblad. Dessa är generellt oskadda i jämförelse med hur utsatta spretiga akantusblad på senare stamträd eller större huvudvapen är. (Färgbilaga.fig.34)

Risken att ha sönder något vid omflyttning eller återplacering blir högre ju större format, otympligare och bräckligare form ett föremål har. Utstickande, utsatta delar hos hjälmprydnader har skadats eller försvunnit efter både undanplockning och framplockning, men även efter restaurering och dokumentationer. Tillfällen som sannolikt kan ha varit de enda tillfällen då vapnet flyttats. Bara detta har utgjort en risk för föremålet. I *Spånga kyrkas* anvapen har dessa inför fotografering och dokumentation vid två tillfällen till ATA ställts upp och ner.

Den krönte hjälmen eller hjälmprydnaden har fått bära upp hela tyngden med bärstången pekandes rakt uppåt. Ett flertal anvapen ur serien saknar idag hjälmprydnad, har trasiga kronor eller skadade blad. Hanteringen inför fotograferingen kan vara en av de bakomliggande orsakerna till nuvarande skador.

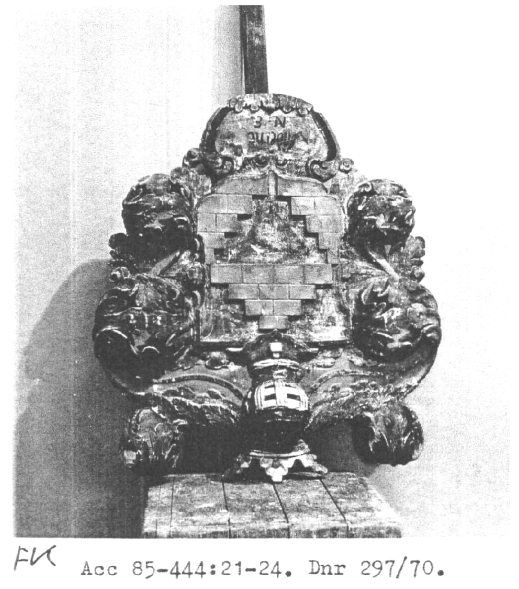
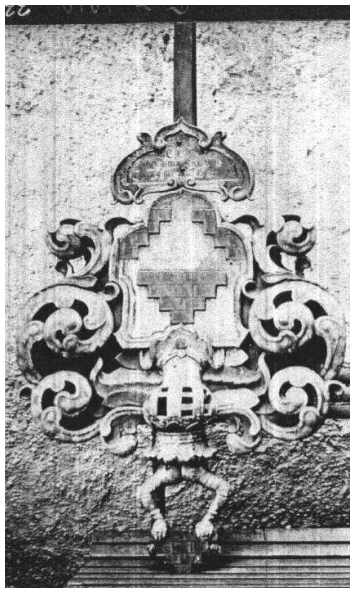

Fig. 35:a & b) Spånga kyrka ATA´s fotoarkiv, Ch. Ehrensten år 1919 Eriks & Axels *Bonde* sanvapen *Posse* C)ATA´s fotoarkiv. Foto av Sven Dalén år 1968.(längst till höger)

Vid undanplockning har man av praktiska skäl oftast avlägsnat bärstången, som kan ha en längd på två meter. Begravningsvapen kan inte med bärstänger balansera säkert på högkant och liggande skapas livsfarliga snubbelfällor likt "plockepinn". Utformningen kräver kolossala, alternativt formanpassade förvaringsutrymmen. Det som hänt vid förvaring av kvantiteter är att begravningsvapen med bärstången kvar har staplas på hög likt en trave trätrallar.²⁶² Hjälmvisirets byglar som i horisontalt läge är högsta punkten på vapnet kan då också ha kommit att knäckas. Riddarhjälmerna är sedan helt öppna, vilket kan se vandalismartat ut. Ett annat förfarande är, att föra in vapnen som hela stycken, med bärstång och hjälmprydnad monterad, emellan takstolarna i vindsutrymmen.²⁶³ Ibland kan undanplockade vapen uppvisa färre avslagna bitar, än vapen som enligt inventarieförteckning permanent befunnit sig i kyrkorummet, men som stått olägligt eller flyttats hit och dit.

I *Vallentuna kyrka* är bärstången bortmonterad på samtliga vapen som i tid och otid vindsplacerats.

I *Tyresö* är bärstången bortmonterad på Gyllenstiernas huvudbaner (men inte på Oxenstiernas plåtblad.)

I *Danderyds kyrka* är bärstången kvar på samtliga vapnen. Dessa vapen har sedan 1808 varit stationerade i kyrkorummet. Vapnen är intakta med få saknade delar.²⁶⁴ Bärstången för Spångas anvapen är avsågad på samtliga med hänsyn till lämplig längd för nuvarande placering.

Många vapen har fått bärstången bortmonterad eller avsågad i relation till återplacerings- och upphängningsplats. (Färgbildsbilaga fig.36)

I *Solna*, som undantag, är bärstången bortplockad på samtliga huvudvapen. Även om dessa enligt inventarieförteckningen hängt permanent i kyrkorummet. Snideriet är intakt. Bärstången kan ha haft en missprydande effekt och därför avlägsnats. Sammantaget kan bärstångens närvaro vara en tolkningsindikator gällande tidigare förvaringshistoria. Äldre sköldar med plåtblad som bortplockades tidigt²⁶⁵ har oftast förvarats med sin bärstång kvar.

Är vapnet utan bärstång och träsnideriet skadat eller inkomplett, kan detta bero på tidigare undanställning. Med bärstång kvar har vapnet oftast fått hänga ifred och blivit lyftsäkert och hanterbart vid omflyttningar. Den bör därför återplaceras av både etiska som praktiska skäl.

Tabell2a) Historiska skador och ingrepp för huvudvapen, året 2007 räknade

Skador	Danderyd	Spånga	Tyresö	Vallentuna	Värmdö
Förlorade delar Avslagna bitar	*Försvunna Vimplar" J. Stenbock. innan 1916. Skadad häst på J. G Banér efter 1916	Bygelvisiret hos E. Bonde (skedde innan 1919 ATA) 2 av 11 hjälmarna saknar hjälmprydnad. 3 av 9 hjälmprydnader är avslagna	Intakt. Oxenstiernas vapen saknar sina svärd?	Akantus bladen På Klingsporska och Appelbomska. 2 av 7 förlorade hjälmprydnader.	7 hjälmprydnader av 24 hjälmar saknas. 3 av 15 hjälmprydnader Defekta
Kartusch	-	Plåt tavlan och bärstång försvunnen Hos Robertsson	Inskriptionstavla försvunnen hos Oxenstierna	-	2st som tillhör de äldre sköldarna med plåtblad
Skriften på kartusch; original, utplånad fragmentarisk, övermålad,	J. G Banér S. G Banér J. Stenbock underhållen	Kartusch saknas på 2 av 6 vapen. 2 st Original 2 original mörkning	Underhållen	Omskriven Klingspor, helt ren träyta	Palmfeldt Flemming (fragmentariskt)
Bärstång	Kvar på samtliga I full längd	Avsågade	Avsågade	Borttagna på samtliga	8 av 17

Tabell 2b) Historiska skador och ingrepp för anvapen, året 2007 räknade

Inventarieuppgifter och historiska skador	Danderyd 1674	Spånga Axel 1675 Erik 1667 Gustaf 1667	1705 Tyresö	Vallentuna 1676	Värmdö 1672 C.Flemming
anträd	4st	Carl 2st 1699	2st 1705	-	2st 1699 Avslaget innan 1921
Förlorad, saknad eller defekt Hjälmprydnad	Lejionhuvud avslaget svärd (efter 1915.)	9 av 42 anvapen har skadad hjälmprydnad varav 9 tillhör A. Bonde	-	1 av 7 hjälmar Saknar hjälmprydnad	4 av 16 saknar hjälmprydnad
Avslagna Vesslehorn	0 av 5	5 av 7 varav 5 tillhör G. Bonde	-	1 av 1	2 av 7, varav minst 4 rekonstruerade
Bärstång	Kvar på Samtliga med ursprunglig längd	Avsågad i lämplig längd för nuvarande placering	avsågad på Stamträden	Är bortmonterad på samtliga	Kvar på samtliga men i avsågade form. 1 av 16 har kvar full längd.

Sammanfattningsvis har en stor del av skadebilden i kyrkan orsakats av brist på planering samt olyckshändelser i likhet med den höga "stupid" stapeln (se nedanstående figur). Drummelskador är nästan karaktäristiska för vapen som föremålsgrupp. Inventarier i kyrkan konkurrerar sinsemellan om underhåll och om lämpliga förvaringsutrymmen.

Det är anmärkningsvärt att ett flertal större huvudbaner i sitt snideri är intakt trots undanställning. Den mänskliga faktorn; hur aktsam enskild vaktmästare eller annan ordningsman varit vid undanställningen måste ha inverkat på nuvarande skadebild.

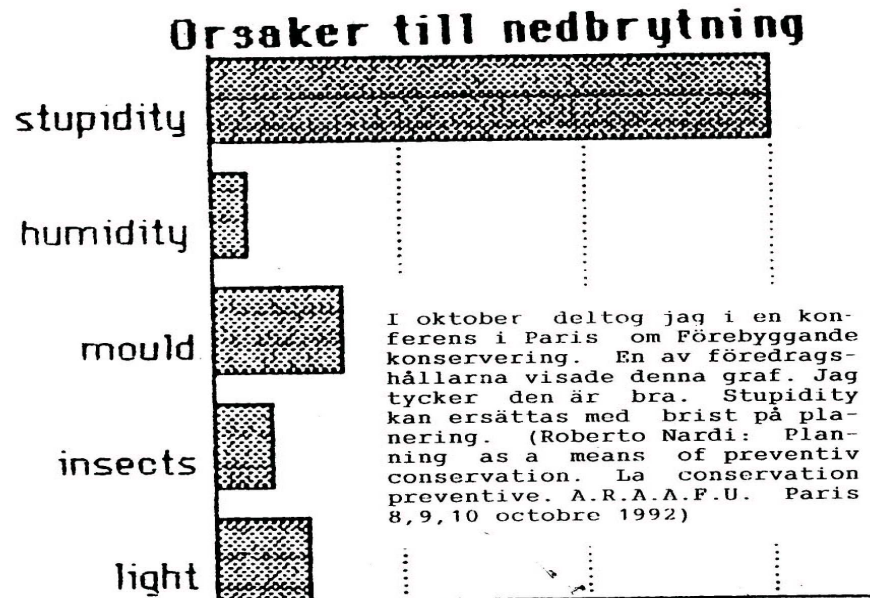

fig. 37) Scannad källa till höger av Karin Björling Olausson, chefskonservator på Nordiska museet, hämtat, 2008-05-02 .Reproducerad med tillstånd.

5.6. Miljö och climateffekter

Innan värmekaminen och centralvärmen kom hade stenkyrkorna ett rent och förhållandevis jämnare klimat. Korrumben är ibland mindre täta på grund av att dessa rum är utbyggnader, men inventarierna förvarades annars i en lämplig miljö. Kartuscherne på vapnen ifrån 1830-års inventarielistor verkar alla fullt läsliga.²⁶⁶ I annat fall kommenteras det att texten är ”otydlig eller fragmentarisk” och detta gäller enbart ett fåtal sköldar.

Nedsotningen ifrån värmekaminen skedde under den senare delen av 1800 talet.

Rengöringsmaterial som då och senare fanns att tillgå var bland annat:

”Vatten, pottaska, tvål, salmiak, venetianskt terpentin, soda, mjölstärkelse och klister, äggula, deg, brödpotatis, äpplen, kalkvatten, sand, rovor, öl, olivolja, citronolja, brännvin, urin, citronsaft och natron.”²⁶⁷

Med dessa metoder var det förmodligen lättare att måla om än att göra rent.

Vapen som permanent hängt på en bestämd plats i kyrkorummet har klarat sig bättre ifrån hanteringsskador. Skadebilden är idag istället uttorkningssprickor ifrån kyrkorummets centraluppvärmda och torra miljö. Då vapensköldarna inte är snidade i ett stycke är det oftast bara fogarna som rört på sig. Att virket inte spruckit mer kan förklaras av en långsam torkningsprocess under flera år.²⁶⁸ Baksidan lämnades ofta obearbetad.²⁶⁹ Det har inträffat att baksidan ytbehandlats²⁷⁰ för att motverka baksideskondensation som följd av den kalla väggytan. Fogar tätades²⁷¹ i förebyggande syfte genom att ge träet jämnt fuktdrag och för att åstadkomma en jämnt dragen fuktfordelning. Man bör ha i åtanke att preventivt skydd förr tillägnades väta och inte torr luft. De större uttorkningssprickorna i snideriet och färgflagning har enligt bildarkivet uppkommit under 1900-talet. Uppvärmning och ändrade uppvärmningssystem är den främsta orsaken bakom. Torrspirckor i snideri är oåterkalleliga och kan aldrig fullt återställas.

I *Danderyd kyrka* installerades ett nytt värmesystem år 1950. Konservator Sven Dahlén anlätades året 1957. I *Solna kyrka* installerades värme 1928. Konserveringsåtgärder vidtogs i Solna år

1940. Dessa vapen ifrån bägge kyrkorna har enligt inventarielistorna hängt permanent i kyrkorummen.

I *Värmdö* installerades centralvärmen år 1933. Enligt *Nils Källes* tillståndsbeskrivning i konserverings- rapporter åren (1957-1960) är ”*stark färgavflagnig, spräckt virke, sprickor i virket*” vanliga. Konsolidering gjordes med bivax vilket då rekommenderades. Vax introducerades efter 1950-talet i första hand för att bindemedlet med fördel inte är vattenbaserat.²⁷²

I *Spånga* installerades centralvärme mellan åren 1953-1955. Vid studier av interiörbilder ifrån ATA:s fotoarkiv ifrån år 1957 visas att färgsiktet hos *Fusch*, tidigare undanställt vapen, redan då börjat släppa. Åtgärder vidtogs året 1965. I konserveringsrapporten står det: ”*Fästning av lös polykromering. Fastsättning av lösa delar. Losstagnig och sammanfogning av söndertorkande delar.*”

Skadebilden i måleriet är att *den svaga länken utgörs av grunderingen*.²⁷³ Förvaring i dragiga förrådsutrymmen gör att krederingen sväller och krymper i takt med vädrets omslag och fuktväxlingar, parallellt med att det organiska bindemedlet bryts ner. Till slut tappar grunderingen fästet till det bärande underlaget och ett sammanhållet skikt med färgsiktet faller av i större skalbitar så att träytan blottas. Just avflagnig till trärent är vanlig för undanställda föremål. I uppvärmt kyrkorum med en torr luft sker det omvända. Det bärande underlaget av trä krymper tvärs emot längdriktningen. Färgsiktet får inte längre plats utan reser sig likt takåsar. Konserveringshjälp i kyrkorna har åkallats 10-25 år efter klimatändring ägt rum. (Färgbild fig. 36) Konsekvensen med vapen som först blivit vindsplacerade under 1800-talet och sedan under 1900-talet blivit nertagna till kyrkorummet, i samband med införande av centralvärme har fått starkast klimatchock med mest svårbehandlat, ofta pulveriserad grundering. *Vapnen i Vallentuna kyrka har omfattande flagnig och bortfall*.²⁷⁴ Effekten beror på att bindemedlet först brutits ner och att minsta lilla rörelse gör att ytbehandlingslageruppbyggnad kollapsar.

(Fig.38) ATA´ s fotoarkiv rörande Vallentuna kyrka *Klingspor på vinden* innan restaurering.

Tabell 3) Dokumentation angående placering och möjliga klimatrelaterade förvaringsskador

	Danderyd	Spånga	Tyresö	Vallentuna	Värmdö
Placering i kyrkorummet	1829 hängdes i kyrkorummet. År 1915 placerade runt långskeppets väggar. 2007 hänger fortfarande i långskeppet fast omplacerade 1979	1904 upphängda runt det Bonderska koret År 2007 I Bonderska koret, uppflyttade sedan högre upp längs väggen. Långskeppets bakre södra vägg Bredvid och runt orgeln	Sedan 1932- 1933 nuvarande placering.	1829 3 st. hängandes i kyrkan, resten förvarades på vinden. "Befunnit sig på bårhusets vind" Sven Hedin 1937. Senare efter konservering uppställda i vapenhuset, Södra korrummet det Klingsporska gravkoret	Omplacerade och utgallring skedde 1781, 1826 och 1829 (kyrkans informant Rune Kjellander) ²⁷⁵
antal dokumenterade Restaureringar/ renoveringar av kyrkan som Invändig rengörning och ommålning under 1800 och 1900-talet.	1883, 1915, 1953-1956, 1976-1979	år 1825 En "allmän restaurering" av kyrkorum skedde 1905 "En omfattande renovering. "Muralmålningarna knackades fram) 1954-1955 (muralmåleriet)	1932-1933 1977-1981 1997-1998 Invändig rengörning	1856 1937 1992	1910, 1922, 1934, 1968
Förändringar i uppvärmningssystem	1934, 1950, 1979	1939 eluppvärmning 1953-1955 centralvärme	1905 varmluftsuppvärmning 1928 låg trycks ånga 1961 ny värme lednig	1937, modern uppvärmnings Anordning	1870, 1933, 1969
Senare Konserverings åtgärder av vapensköldar	1957 <i>Sven Dahlén</i> (rengöra väggar och valv) 1979 Rengörning av konservatorn <i>Lars Götheberg</i>	1965 <i>Sven Dahlén</i> "Tidigare restaurerade" Konservering (konsolidering av färgsikt) 1998 <i>Lars Göthberg</i> Rengöring	1933 konservator <i>Alfred Nilsson</i> 1977-1981? Inspektion och fotografier av	1937 Artisten <i>Johan Österlund</i> 1992 <i>Konservatorn Lars Göthberg</i>	1919? Vapnen Bjure och Fleming 1950 1957-1959 <i>Nils Källe</i> År 2005 RAÄ
Större sprickor i träet	3st 1 (efter1915) <i>Stenbock</i>	1	1	2	1
Nuvarande fogsmitningar	7	9st	-	4	10

6. MODERN TID

6.1. 1800-talets hantverk och restaureringskonst

Nedmontering av skrået började efter Franska revolutionen och spred sig i Europa. Skrå- och lärlingsverksamheten i Stockholm försvann helt år 1846. Tanken på ”fria” hantverkare utan examen var något man förfasat över. ”*Bönhasare skulle jagas, fångas och sättas i fängelse och deras verktyg skulle tagas ifrån dem. Fogade de sig inte i ämbetes villkor skulle de jagas fredslösa från stad till stad.*”²⁷⁶

Under 1800-talet förändrades måleriets hantverk tekniskt. Färgen revs inte längre utan färdig paketerades i fabriksstillverkande tuber med redan färdigutmäta proportioner av bindemedel och pigment.²⁷⁷ Oljefärgen blev något viskösare i konsistensen och styvare än tidigare. Detta medförde att målaren själv inte längre ombesörjde sitt egna material. Denne kunde ändå i efterhand, dock ofta godtyckligt efter behag, själv modifiera oljefärgen med terpentin och medium, eftersom linoljan börjar härskna i tuben efter öppning, vilket kan ha innefattat generationer av målare. Svenska slöjdföreningen startades av *N. M Mandelgren* och *Johan F Andersson* som ett alternativ för att behålla hantverksyrket levande. År 1856 införde Konstakademien undervisning i måleri. Privata måleriskolor växte upp under 1880-talet såsom *Edward Perseus* skola. Vilka som sedan utförde renoveringsarbetet i kyrkorna är idag inte känt. Förmodligen har det varit en ”ny generation”, också med knaprare ekonomiska resurser än vad man haft vid tillblivelsen.

*Målerifirmor växte upp... - många ledda av människor som var allt annat än yrkesutbildande målare... Det avgörande var inte längre yrkesskickligheten utan förmågan att ”måla snålt”. Kvalitén på måleriarbetena sjönk drastiskt - det var under denna tid uttrycket plankstrykare myntades, liksom talet om yrkes förfall.*²⁷⁸

Skulle man jämföra de historiska tillverkningskostnaderna²⁷⁹ med senare renoveringsinsatserna inser man svårigheten att ersätta eller återskapa det forna hantverket. Många gånger verkar restaureringarna, under senare 1800-talet skett som rena experiment, kanske i försök att återskapa medeltiden på barockföremål. *1800-talets intresse för medeltiden yttrade sig ofta i en aktivitet i form av både omsnidningar, nymålningar och övermålningar.*²⁸⁰

6.2. Trärent

Trärent förekom under 1800-talet, då snideritekniken skulle framhävas. I ATA 22/3 år 1915 *Danderyd kyrka* uttrycks detta om inventarierna Mariaskulpturen och predikstolen, som ”*förut befriad från färg*” och ”*befriades från den på 1700-talet påmålade hvita oljefärgen.*” Detta kan ha skett vid renoveringen år 1883. Skälet till trärent kan vara att man uppskattade former mer än färger, då former framträder mer i ett omålat tillstånd. Att blotta det bärande underlaget förekom på andra materialkategorier, särskilt då sten och puts. *Spåren av stenhuggarens verktyg uppfattades som äkta och autentiska.*²⁸¹ *Värmdö kyrka* har jämförelsevis i alla fall kvar ett färgsatt epitafium med bemålade sköldmärken. Om man utgår ifrån att renskrapningar skedde konsekvent oavsett materialkategori blir resultatet att medvetet trärena vapen inte förekommit där. Trärena vapen förekommer i alla fall i *Corswants* avhandling. Att begravningsvapen gjorts trärena kan anses som besynnerligt då heraldik under 1800-talet ändå efter tidigare resonemang associerats med färg. Däremot ligger föreställningen närmre 1600-talet än 1900-talet, eftersom man på 1600-talet uppenbarligen använde sig utav trärena ytor. Trärent på begravningsvapen kan också yttra sig både som en medveten bortskrapning, men också som en konsekvens av förvaring. Förfarandesättet mellan dessa kan med lite tur och erfarenhet gå att tyda.

(Fig.39 a) Råda kyrka *Olof Jakob Ollonberg* Foto: N, Naumburg. b) ATA 's fotoarkiv rörande Vallentuna kyrka. Okänt vapen. Foto: Konstnären Johan Österlund år 1937

Bild a, är ett "trärent" och förmodligen renskrapat vapen med synlig kredering. Bild b, är ett vapen som förvarats på Vallentuna vind, också dammsugits "av"

6.3. Sekelskiftet, 1800- 1900-talet

Putti bronserades i början på 1900-talet, vilket är ett restaureringsfenomen som uppkommit då samtiden gärna uppfattande det gångna i helförgyllnings/och bronseringsepoker.

Ingreppet beskriver tanken, att figuren skulle se ut att var smidd ur ett helt stycke metall.

*Bronseringar från 1900-talet kan vara mycket tidstypiskt och ska behandlas med samma respekt som medeltida förgyllning.*²⁸²

I Tyresö Kyrka ur Konserveringsrapport för *Gyllenstiernska* vapnet av Alfred Nilsson år 1933 står det att bägge vapnen bär bronsering av Putto. Dess ytbehandling dateras till tidigt 1900-tal.²⁸³ (se bil 17c-e.)

Vid invigning av Tyresö kyrkan skrev pressen: "*blev de grevliga vapensköldarna uppflyttade... från gravkoret... Det prunkande huvudbaneret med anvapenträd vid sidan.*"²⁸⁴ Eftersom den nämndes i 1921 års inventarieförteckning låter upptäckten mera som en fabricerad historisk iscensättning än förborgat baner från kryptan. "Konserveringsrapporten fortsätter: "*Fästning, avlägsning av övermålning... retuschering och fixering.*" Mera oklart är att utan fotografier avgöra, vilken sorts övermålning som frilagts. För nuvarande ögon verkar en stor del av hela vapnets ytbehandling vara sekundär. Restaurerad i signalröda, kromgröna och ultramarinliknade nyanser samt möjligen "metalliserad i guld". Inga uppgifter angående renovering hittades i ATA.

Det *Gyllenstiernska* vapnet (1705) (Färgbildbilaga fig.18c) har i sin restaurering klara likheter med *Clas Bondes* (1699) huvudbaners.²⁸⁵

6.4. Symbolassociativ och för den tiden "etisk" restaurering

Målerirestaurering. I ett flertal kvadrerade sköldar har man valt att justera kulören i separata fält på liknande vis. Antagligen för att dämpa koloristisk kontrast eller att använda en moderniserad kulör. Åtgärden kan tolkas precis som att den tidigare bemålningen i sig störde, rent illusionistiskt eller symbolmässigt. Blåa ytor bemålade i limfärgsteknik med smalt är känsliga för fuktväxlingar. Tekniskt sett kan detta ha gett upphov till restaurering eller övermålningar med ultramarin och koboltliknande nyanser i akvarell eller oljeteknik. Ytorna är dock inte, enligt

ATA´s fotoarkiv, att döma, i behov av konservering, utan visar upp fungerande färgfilmer. Samtidigt som smutsnivåer; orsakade av nedrökning kan vara svåra att avläsa i svartvita fotografier.(Färgbildsbilaga fig. 40 a & b och även 41 c & d)

Att vid restaurering blanda in andra tekniker som att ersätta lim med oljefärg, smalt med ultramarin gör att man kommer ifrån den ursprungliga konstnärliga innovationen. Då försvinner bemålningens interaktion mellan matt och blankt, hårt och mjukt, metall eller textillimitation. Likaså att fernissa dessa ytor blir att gå ifrån den konstnärliga innovationen.

I Värmdö kyrka hänger L. *Flemmings* sköld där 4:e sköldfältet på minner om målningen ”*Slottet*” ifrån år 1905 av *prins Eugené*. Ingreppet är gjort runt krigsåren innan 1945. Vad det är i sin ommålning man velat uttrycka är en känd bild av slottet som visserligen kan passa in i sammanhanget ”en romantisk skildring av Stockholms slott”. Men den är inte synonym med *Lars Flemings* personliga vapensköld och färg. Ingreppet visar att vapen hyser en stark identitet som estetiskt föremål. Målsättningen kan inte ha varit att få vapnet likt ursprungsversionen utan att skapa ett nytt vapen, som var funktionellt för samtiden. Ingen rapport finns dokumenterad i ATA utan renoveringen har gjorts på fri hand, utan tillstånd. Färgbildsbilaga(fig. 41 a & b)

Plåtbladsskölden *Jacob von Struan Robertsson* i *Spånga kyrka* finns inte med i inventarieförteckningen ifrån år 1830 eller ifrån tidiga 1900-talets fotoarkiv. Skölden dyker upp med Curmans inventering år 1945. (Fördelen med sen framplockning under 1900-talets andra hälft är, att vapnet inte har restaurerats hårt, och även är i så gott som originalskick.) Vid närmare studier syns guldspår, vilket troligtvis utgör originalförgyllningen jämte prickade knallgula och ockra retuscheringar, sekundärt lagda för att ”imitera” guld. Konserveringen skedde under året 1998. ”*Retuschering utförd på vitgrundering.*”(ATA, Konserveringsrapport Lars Göthberg) Hjälmprydnaden som enligt vapenböckerna heter ”vildmannen” saknas; föreställandes en man med bar överkropp ihållandes ett svärd. Att en sådan del har försvunnit kan vara att vapnet av moraliska skäl tidigare stympats, i ett socialt sammanhang eller att församlingen har haft svårt att härleda hjälmprydnaden i samband med framplockning. Färgbildsbilaga fig.42a & b

Vapnet *Bjure* i *Värmdö Kyrka* har fått sina formklippta akantusblad utbytt vid en restaurering år 1950 mot snarlika ”metallremsor”. Vilka i sin form och tunnhet påminner mera om tofsar på smällkarameller. Även Tyresö kyrkas *Oxenstiernas* plåtblad känns förnyad. I likhet med annan plåt som varit bemålad, har bemålning skyddat plåten ifrån att rosta sönder. Så att eventuellt rostangrepp inte legat till grund för ingreppet. Syftet med ingreppet handlar om tidsrelaterat tycke och smak; att gå ifrån ett buskigt, yvigt och fylligt utseende mot ett mera stramt och ordningsammare. Färgbildsbilaga(fig.43a & b)

På liknande vis har någon vid tillfälle, innan undanställning i samma kyrka efter 1920-talet, också stympat Munks plåtblad, som till synes har blivit vingklippta jäms med öronen, bara på ena sidan dessutom, i en kortklippt frisyra. Vid ett besök på förrådets vind bekräftades att plåtbladen är reducerade, men det är svårt att avgöra, om de blivit avklippta med en plåtsax eller om bladen bockats till och av rost lossnat i vikkanten. Färgbildbilaga (fig.31)

6.5. Konservering under 1900-talet

Konservering. Intresse för originalet och friläggning utvecklades under 1900-talet. Redan 1920-tal uppträder en övergångsfas i hur man tolkar det förflutna och konservatorer börjar ta avstånd ifrån tidigare restaureringar. En mer restriktiv ton uppträder också gällande bemålning och man försäkrar i konserveringsrapporter att:

Ingenting annat än rengöring skedde". För år 1920 och 1929 skedde bara rengöring.²⁸⁶ Rengjordes från damm och sot, de lossnades färger och guldets fästes.²⁸⁷ På kyrkans väggar finns... begravningsvapen vilka i allmänhet är i gott skick och endast behöva rengöras.²⁸⁸

Sköldarna är smutsade och vissa delar av det polykroma färgskiktet sitter löst och har skadats. Alla sköldar måste noggrant rengöras varefter löst sittande färgsikt fästes och i-prickningarna (punktvisa) retuscheringar göres.²⁸⁹

Samtidigt som man i relation med andra föremål också prioriteras för framtagning av originalytor eller ommålningar. *"Altare och predikstol. Gamla färger å altaret och predikstolen bör framtagas och kompletteras. Epitafier, begravningsvapen [...] och tavlor rengöres försiktigt."*²⁹⁰

Konserveringskador uppträder på 1900-talet för att man har önskat behandla en "bindemedelsproblematik." Vid för starka limlösningar skapas ett destruktivt spänningsbildande limskikt som med tiden river upp och arbetar sönder hela det behandlade området.²⁹¹

Under 1900-talet har man vid konservering bemödat sig om att jämna till det uppresande färgskiktet. Animaliskt lim har använts som metod. Resultatet har blivit att man säkrat fast färgfilmssubstans även om den utseendemässigt förstörts[...]²⁹²

*"Vapnet var i dåligt skick, överpenslats med animaliskt lim och mycket smutsigt."*²⁹³

En yta kan efter konsolidering eller såkallad impregnering förändras kulörmässigt. Det vanligaste är mörkning och blåa matta ytor verkar tendera att förvandlas mest. Detta beror på ett känsligt brytningsindex i samband med valt medium. Till exempel ultramarin kan vid fernissning svartna.²⁹⁴ Smalt och ultramarin ligger på samma nivå av brytningsindex: 1.5. - med liknande konsolideringsfenomen. Ytor med blå pigment är därför svåra att genomföra lyckade konsolideringar på. Tanken bakom bindemedelstillsatser är tron på att kunna återföra filmen till ideala proportioner av bindemedel och färgpigment, att i efterhand justera en fördelning som bestämts vid tillverkningskedet. Det är sedan inte nödvändigtvis färgfilmen som har "bindemedelsunderskott" av linolja utan att "bindemedelsbristen" sitter ofta i en nedbruten limgrundering. Att man från början spätt ut oljemåleriet med terpentin kan bero på att oljefärger torkar upp i tuben, vilket också ger sämre vidhäftning.

Förändring och utveckling av bruksmaterial. Tillsatser av blysalter i linoljan upphörde successivt under 1900-talet, vilket resulterade i en sämre hållbar färgfilm.²⁹⁵ Praktiskt exempel är vapnet *Gierttas* (med en numera tandkrämsliknade oljepasta.) (Färgbildsbilaga fig.3c)

Zinkvitt utblandades med en 1/8 blyvitt, vilket under senare 1900-talet ersattes med blandat vitt bestående av titanvitt och zinkvitt ifrån Beckers. Enligt *Doerner* upphävdes då en gulning som annars uppkom med enbart titanvitt. Mjukmetallskombinationen skapar dock inte samma försäpning som den tidigare, zinkvitt. *"Zink och titanvitt förzinkar oljans torkning och skapar ohållbara filmer."*²⁹⁶ Följden av metodisk användning och utspädning med terpentin gör att det uppmätta förhållandet mellan bindemedel och pigment rubbas, vilket kan ge pigmentsmitningar och dålig vidhäftning. *Att blanda lösningsmedel i färgen innebär att man tekniskt försämrar materialet.*

*Många använder terpentin som ett målar medium.*²⁹⁷ I Spånga konserveringsjournal ATA 1957 står det att man ”lade på färgen mycket tunt och mycket utspätt med terpentin”. Däremot är endast pigment och balsamterpentin användbart vid retuschering.²⁹⁸ Eftersom ingreppet hålls reversibelt, tills tillfredsställande resultat uppnåtts och fixering sker efteråt med fernissa. Blåa pigment såsom *kobolt* och *coelin* är känsliga för urlakning och behöver bindemedel i noggrant avvägd dos.²⁹⁹ Terpentin ska därför användas synnerligen sparsamt eller inte alls till blått. Skador efter bindemedelsurlakning är som tidigare nämnt svårbehandlade.

Omkonserveringar i Värmdö och Spånga kyrka, var en följd av att uppvärmningen åstadkommit nya värre skador. Konservator Nils Källe hade tidigare fixerat färgsiktet med vaximpregnering. Senare rapport år 1998 ifrån Värmdö: *Kyrkans vapensköldar är i mycket stort behov av konservering där alla uppvisar löst sittande färg och avflagningar*. Vapen omkonserverades år 2005 av RAÄ även ifrån föregående konsolidering. Kommentarer var att färgskiktet i alla fall inte tagit skada eller fått substansförlust med vax -impregneringen. ”De vapen som inte fixerats med vax har mycket omfattande flagnings.” Vaxet var reversibelt och är återbehandlingsbart. Defekter som mörkning kunde i det här fallet återställas genom att lösa upp vaxet med lacknafta/terpentin. År 1998 konserverades vapen i *Spånga (Tensta) kyrka* med acronal 300 D av Lars Göthberg. Konsolideringsskador och permanenta defekter hade uppkommit av en dokumenterad polyvinyl-impregnering året 1966, i samma teknikanda som den animaliska limimpregneringen ifrån 1800-talet.³⁰⁰ Limmet hade överpenslats direkt på färgfilmen utan precision och går inte att regenerera.(Färgbildsbilaga fig.44)

6.6. Estetisk präglad retuschering av störande skadeställen

Retuschering. I Spånga kyrka är restaurering gjort före år 1968 då sköldarna benämns som ”tidigare restaurerade” och före eller i samband med kyrkans reovering år 1905. I Spångas sköld över A. *Bondes* har *ultramarin liknande* vattenslingor ingen anknytning till snideriet utan de fortsätter ut ur skölden och sträcker sig upp emot hjälmtäcket. Färgkompositionen är ”barockt” även om själva färgpåläggningen måste vara senare. Vidare är silhuetten efter en ”borttappad krona” ifylld och reoverad i samma ultramarinliknade nyans. Den blåa kronan är ett försök att integrera bortfallet med resten av vapnet då både en krona av träsiluet eller förgylld alltför dramatiskt skulle ”sticka ut”.

Retuschering har under senare 1950-talet debatterats etiskt till intellektuell återhållsamhet, vilket medfört distans till överambitiösa reoveringar. Föregående restaurering har oftast bibehållits och inga justeringar eller påbyggningar har skett på originalet. En dateringsuppdelning görs i ursprungligt kontra sekundärt, samt tidigare restaurerat. Under 1900-talets senare hälft återropades en allt större återhållsamhet, men detta beror också på den hederlighet och ärlighet uppdragsgivaren besuttit åt kyrkans vägnar. Enligt bildarkivet så har man under första tredjedelen av 1900-talet retuscherat störande skadeställen som dämpning av vit prickiga grunderingsöppningar.³⁰¹ Med de klimatvillkor kyrkans föremål utsattes tidigare under förr och förrförra seklet, med även ändrade uppvärmningssystem och vindsförvaring, så verkar färgen på vissa sköldar flagnat förvånansvärt lite samtidigt som ett flertal blivit hårt ansatta.

I-prickningarna har totalt skett över en ganska omfattande yta och på en stor del av sköldens area. Syftet är att dämpa skadeställen och få vapnet att se mer intakt ut. Vapnen har underhållits för att inte ge karaktär av förfall även med redovisade inslag av *tratteggio* och underskrifter.

Trasiga hjälmar, kronor och horn har i *Värmdö* och *Spånga* blivit rekonstruerade. Omsorgen över just kronor och horn tyder på att just dessa är viktiga för vapnets identitet och att defekter på fel detaljer kan lamslå föremål. I *Värmdö kyrka* har hornen på anvapnet "Horn" fått avsmalnade spetshorn istället för de karaktäristiska vesslehornen som de sex andra "bronsålderslurarna". Enligt *Sköldebrev* så har släkten *Horn* spetshorn, vilket är ett tecken på att man vid restaurering gjort efterforskning och rekonstruerat hornen efter detta.

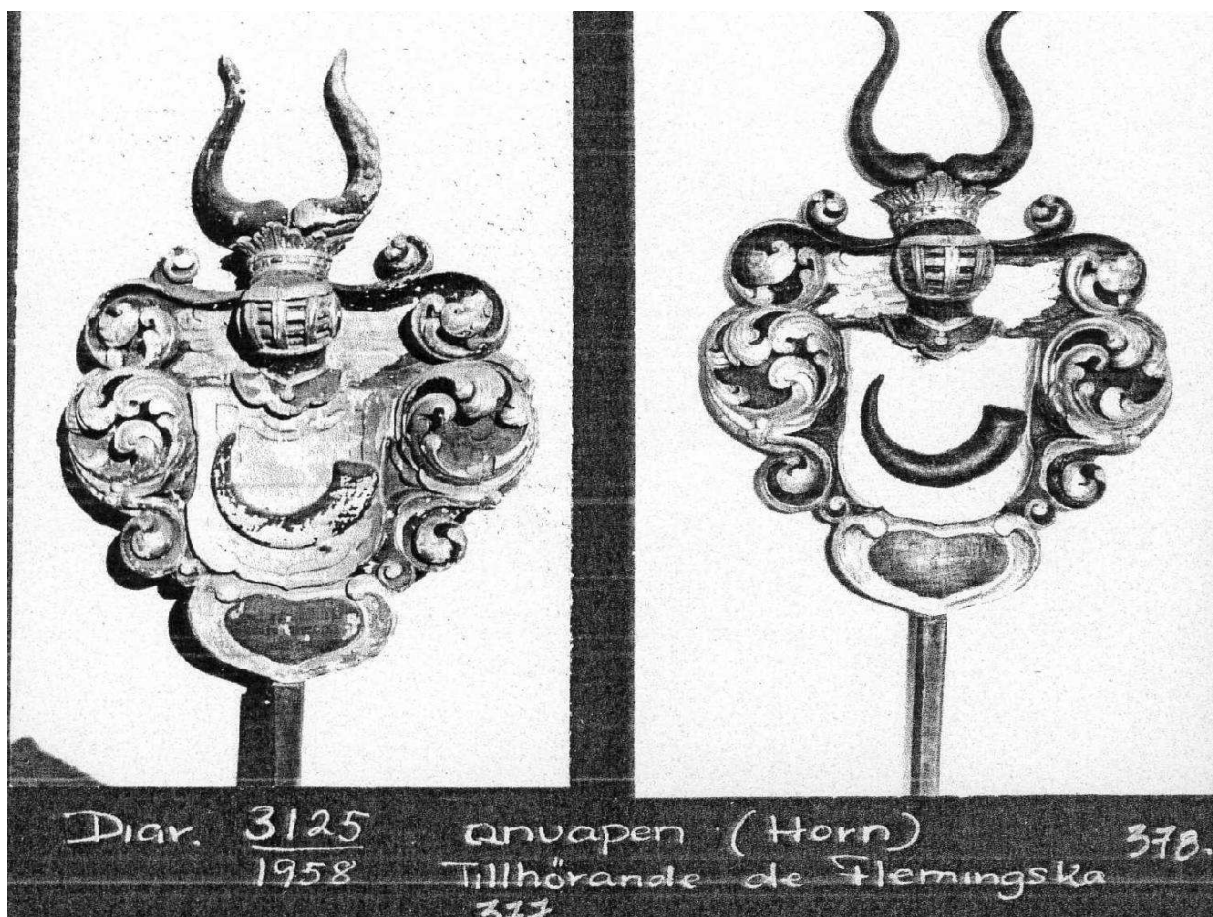

fig.45) ATA´s fotoarkiv rörande *Värmdökyrka*. Anvapnet "Horn", med en för stark bländare, vilket gör att linjetecknikngen inte syns på dokumentationsbilderna Foto Nils Källe år 1958

7. SAMMANFATTNING AV RESULTAT GÄLLANDE BEMÅLNINGSSTATUS; ANDEL ORIGINALBEMÅLNING RESPEKTIVE SEKUNDBEMÅLNING

De *orestaurerade* och *partiellt restaurerade* vapnen uppskattas ändå utgöra ett övervägande inslag i kyrkorna.

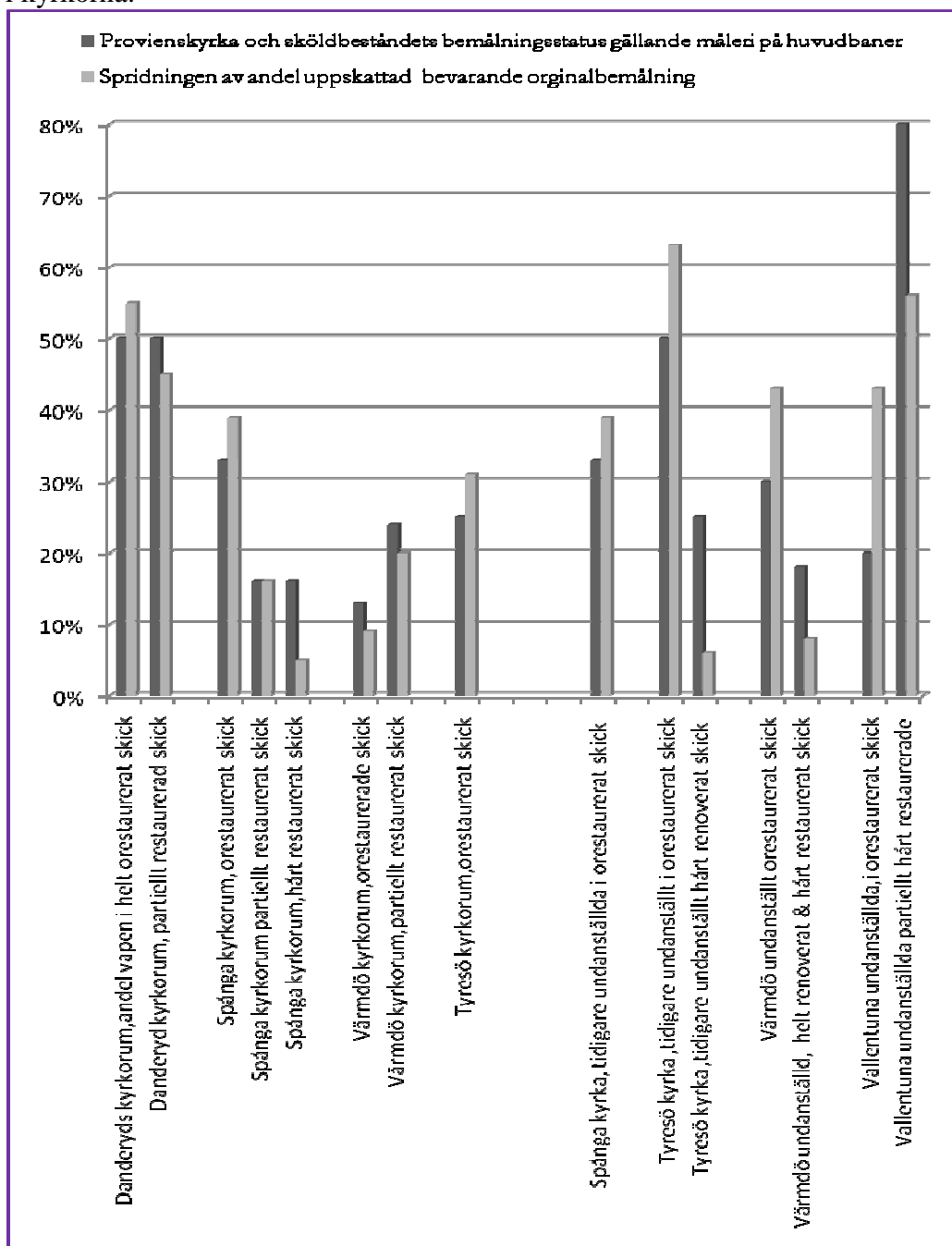

fig.46) Uppskattning huvudbaners bemålningstatus i förhållande till tidigare plats och förvaring

Den vänstra halvan tillhör data utifrån vapen som utifrån inventarielistor permanent hängit i kyrkorummet. Den högra halvan representerar tidigare undanställda vapen.

Vad som blir tydligt är att tidigare förvaringsförhållanden har ett oväntad inverkan på nuvarande bemålningstatus. Vapen hängandes i kyrkorum har en lägre andel original bemålning och är dessutom färre i sköldantal, än vapen som tidigare varit undanställda.

De helt restaurerade sköldarna utgör inte en majoritet av sköldbeståndet, även om sådan känsla kan infinna sig vid en snabb betraktelse av kyrkorummet. Även originalbemålning kan återfinnas på *hårt reoverade* vapen. Dock är en del så pass *helt* grundligt ommålade, att endast fragmentariska spår av originalet finns kvar. Vad som istället verka skilja nuvarande bemålningsstatus åt är sköldarnas tillverkningsår.

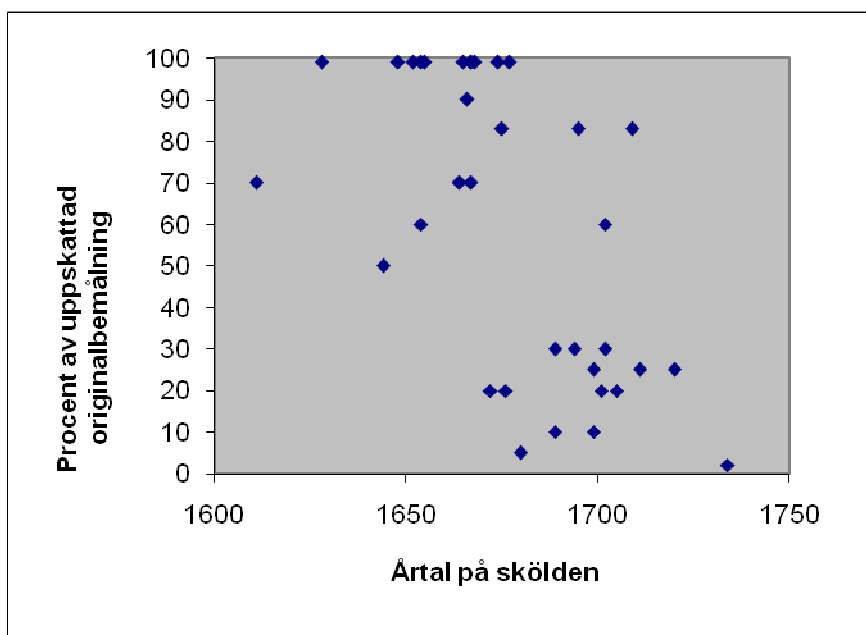

Fig.47) Bemålningstatus i förhållande till sköld och årtal

Äldre sköldar med originalbemålning från tidigt 1600-tal är betydligt mer frekventa än de yngre sköldar som ofta har en sekundär bemålning.

Färgskiktets kondition i förhållande till åldern verkar i sammanhanget sakna betydelse, eftersom flertal av de restaurerade äldre vapnen också är efter klimatomständigheterna fortfarande i en välbevarad form.

Att vapen, som varit undanställda, fortfarande uppvisar ett gott, nästan intill intakt tillstånd, trots fuktkänsliga ytor såsom limfärg måste bero på enskilda företeelser, som att de ändå placerats fördelaktigt, i kombination med en kvalitet som äldre bemålning besatt och att måleriet fått åldras långsamt, ifred. I Vallentuna kyrka hänger baneret Drake efter 57 år på vinden, som med sitt välbevarade, men hårt prövade färgskikt i både numera kristallin olje- som limfärgsteknik, idag utstrålar ren patina. Informant två yttrade sig med orden: ”Det känns i kroppen när man ser ett gammalt restaurerat vapen.” (fig.48)

Tångebergstudie över Södermanlands kyrkor på Begravningsvapnen visar att ”andelen föremål med bevarat ursprungligt (eller epoken) tillhörigt måleri”(101+770)=178.(29+1)=30 178/208=85.5= 86 %.

I jämförelse med min utredning där den totala genomsnittsbemålningen av original för de undersökta kyrkorna i Uppland beräknas vara: 93% 86,5%, 80 % 38 %,och 80 % =75.5%

Så någon omedveten ”kulturell balans” över restaureringsåtgärder och accepterande restaureringsnivåer kan möjligen existera. I fallet med 38 %, avvikelser, blev också samtliga vapen undanställda. (se BILAGA II)

Andel kvarvarande originalyta har också visat sig skilja sig åt mellan begravningsvapnen. Huvudvapen har i genomsnitt 68 % kvarvarande originalbemålning medan anvapen har en högre andel originalyta på 76.4 % och är ur det avseendet angelägnare för studier av originalbemålning. Anvapen har visat en tendens att restaureras som enhetlig grupp, vid samma tidpunkt, men också vid färre tillfällen än huvudvapnet. De har från början bemålats med samma pigment och teknik som huvudvapnet. Dock uttrycker ibland ändå anvapen en större variation gentemot varandra gällande ytbehandling, men har då fler gemensamma nämnare med huvudvapnet

8. DISKUSSION

8.1. Inledning

Hur något i ett sammanhang visas och presenteras bestämmer en samtids uppfattning och tolkning. Hur ska vi då förhålla oss objektivt till det som idag finns bevarat, utan att lägga in värderingar på vad som är bra respektive dåligt, fint och fult.

Konsthistoria är strikt vetenskaplig men, precis som emellertid allt annat, behöver den emellanåt uppdateras till sin samtid. Historiska konst- och bruksföremål kan ge insyn i tiden före oss, vilket lär oss att se den världen; kulturen också i nya perspektiv och i relation till oss själva. Utan goda bakgrundskunskaper kan vi inte se klart eller förstå länken mellan då och nu, dem eller oss och heller inte alltid kunna uppskatta och förstå omdiskuterade föremåls konstnärliga gestaltning eller genom tiderna dess olika associativa innebörd och syfte, såsom skulptur - och bemålningskonsten.

Då ett abstrakt kulturarv förändras ges också utrymme för nytolkningar. I en föränderlig materiell värld kan kulturen och konsten återkomma i annan form och skepnad och anslå traditioner som varit högst oväntade

8.2. Faktorer bakom stilrenovering av sena 1600-tals vapen

Ingrepp har sin utgångspunkt i tolkning av material och även uppskattning av föremål men vilka är då de underliggande faktorer som styr det som nu finns kvar? Bland sköldarna i de studerade kyrkorna visade det sig att det fanns en tydlig korrelation mellan bevarad originalbemålning och sköldens tillverkningsår. Flertalet sköldar i kyrkorna, som tidigare har varit undanställda, befinner sig i en högre grad av orestaurerat skick än de senare, yngre vapensköldar, vilka hängt permanent i kyrkorummet. Äldre sköldar har dessutom, -trots undanställning haft en högre frekvens originalmålning än de senare sköldar.

Eftersom orestaurerade äldre sköldar från tidiga 1600-talet fortfarande är i gott skick, blir frågan, i vilken kondition vapnen av sent 1600-tal egentligen hade innan de blev restaurerade och varför är sent 1600-tals bemålning idag så sällsynt?

En tänkbar anledning som motiverar den konsekventa restaureringen av sena och omfångsrikare sköldar är, att dessa har hängt längst fram i koret, vilket genererat större rengöringsbehov, vilket resulterade i renovering. (Att det som såg lite skamfilat ut, signalerade brist på underhåll? - men att skälet inte alltid kan utläsas av kvarvarande material. Här skulle man idag ifrågasätta behovet och åberopat vår värdering av patina. Vi skulle också idag ha räddat föremål och återställt ytor på ett skonsammare sätt, med kvalificerade rengöringsmetoder med lösningsmedel i geléform och verkningsfullt lim.

Dokumentationsfotografier i ATA´s bildarkiv av begravningsvapen i de undersökta kyrkorna är tidigast från år 1906. Generellt sett verkar dock nedsmutsningen inte varit så utpräglad (eller silvret svärtat), vissa pigment har givetvis redan då blekts. Men föreställningen om att begravningsvapen hängde i kyrkorummet som svarta schabrak, bedrövliga av sot, murket trä och mörknad metall verkar i verkligheten inte stämma. Det var främst under 1930-talet som rengörings och -städningens uppkom. Slutsatsen är, att restaureringar inte enbart genomförts på grund av olika klimat och miljörelaterade skador, utan skett i en ”ny” tidsandas tecken. Begravningsvapen har i innehållsförteckningar under tidigt 1900-tal beskrivits och skådats som delvis estetiska objekt, vilket också kan ha uppmanat restaureringsåtgärder. En korrelation finns mellan hur tätt och omfattande kyrkorenoveringar varit och hur hårt föremål restaurerats. Begreppet ”underhåll” har ironiskt resulterat i att de kyrkor och föremål som varit mest eftersatta, faktiskt är de som är bäst bevarade idag.

Restaureringar dateras vanligen till sent 1800-, alternativt tidiga 1900-talets kyrkorenoveringar. Dessa 1600-tals barockvapen som har kritiserats från 1800-talets heraldiker under sammanfallande epok har också blivit hårt renoverade. Renoveringar av vapen har också skett tidigare såsom i Kungsholmens kyrka 1823. Men att de ”tidiga” renoveringarna ändå skiljer sig med en annan estetik gentemot senare utmärkande restaureringar, bland annat i avsaknad av pigmentet syntetisk ultramarin.

Ett flertal olika faktorer bidrar till att en kulturyttring bevaras eller försvinner, men både abstrakta som konkreta faktorer samverkar. Nyckeln till att förstå orsaken bakom restaureringar finns i ett försök till inblick i den tidens tankegångar. Ekonomiska och kulturella förändringar leder till andra tankar och tolkningar, vilka appliceras på föremål eller byggnader, som tidigare kan ha haft andra syften eller funktioner. Församlingen har haft vapensköldar omkring sig i sin vardag, föremål från en annan tidsepok. Dessa kan ha behövts anpassats också kulturellt till samtiden och kyrkorummet. Kyrkans inventarier tenderar efter renovering att sammanställas till ett estetiskt enhetligt helhetsintryck. Vapensköldar har också efter denna hållning utvecklats till att just bli ”nystil” historiska, estetiska övergångsföremål, trots att stommen är av en annan. På liknande vis finns det predikstolar och altartavlor, som restaurerats i Oscar I:s kulörer, eller i andra kända målerimåner och restaureringskoder. Svårigheten gentemot begravningsvapen kan också ha uppkommit i samband med eller efter 1800-talets ”restaureringsvåg”, då dessa är tidsynkroniserade.

Konsekvensen med ingrepp är att ett då och nu skapas, mellan det bärande underlaget och nybemålningen, men som också kan skära sig med originalmaterialet. I Vallentuna kyrka (1860-80) bortplockades renoverade vapen, vilket kan tolkas som att något efter ingreppet upplevts som rotlöst och förlorat eller klichéartat och intetsägande. Detta tyder på att hårdhänt renovering kan bygga upp ett avstånd i uttrycket. Den historiska kontexten försvinner och renoverade föremål slutar ibland därför ofta som ofullständiga pussel av olika århundraden.

Renoveringsingrepp kan i sig också ha förstärkt tanken om vapnen som smaklösa skryt- och statusföremål, men att denna prålighet kom ifrån restauratörernas omdöme och idévärld. Något som även vi idag tolkar in men måste bli medvetna om att vi gör. Från början kan begravningsvapen haft ett helt annat syfte och symbolinnehåll. Vapen var en symbolhandling i ett kristet kollektiv, nationell ära i nationalstaten. Kvantiteten på sena och större 1600-tals sköldar i kyrkor som tog upp platsen i hela kyrkorummet, kan dock upplevas som provocerande. Också i kombination med nyadligandet, och kanske en tävlingshets, vilket kan ha sänkt trovärdigheten hos begravningsvapen som religiösa kulturföremål.

Ett annat läge som också gav oväntade reaktioner under det näst och nästkommande seklet, var hur silverpriset föll samt att även äldre polimentförgyllning och bladguld kunde uppfattas som ”omodern” och ersättas mot helt ny ytbehandling.

8.3. Symbolinnehåll i äldre och yngre ytbehandling

Restaurering/renovering av sköldarna har i förekommande fall förändrat och förstört deras ursprungliga, unika barocka uttryck. Restaurering under 1800- och 1900-talen verkar inte alltid förmått återskapa det forna utförandet med lasurer, linjeteckning och färgsättningen av beväring, utan att ingreppen snarare har lett till mindre trovärdiga rekonstruktioner. Bemålningens innovation; imitationsteknik och symbolik har vid renovering ofta missförstått eller snedvridits/förenklats. Även om den goda intentionen var att återskapa Barocken.

Svårigheter finns även ur ett konstnärligt perspektiv, att ge rätt tolkning åt en symbolism, som efter århundraden ändrat innebörd. Det helförgyllda lejonet kan dock senare fått ett offentligt anspråk, såsom representant för Kungadömet Sverige och att detta vid restaureringar därför anammats som senare ”tradition”. På samma vis, fast i omvänd

tankegång kan ex. heraldiska stjärnor i blått och rött istället vid renovering ha förgyllts, blivit mer realistiskt återgivna - men då istället tappat den heraldiska poängen.

Förmodligen är det detta som gör att restaurerade vapen upplevs med förlorat tankeinhåll.

Sena 1600- tals sköldar har ett mer utvecklat formspråk än renässanssköldar ifrån tidigt 1600-tal. Dessa kan uppfattas som mer gediget nordiska, lite karga och rustika t.o.m. medeltida än de senare större barockvapnen som haft sydtyska och italienska influenser genom *Precht* och *Tessin*. Teknik och formskillnad kan ge upphov till måleriska förändringar.

Sena begravningsvapen som av olika skäl renoverats, efterliknar ofta epitafier; metalliserade ur ett stycke. Detta kan vara orsaken bakom att vapensköldar vid dokumentationer, i allmänhet och föreställning, också förväxlas med epitafier. Begravningsvapen har vid renovering i allmänhet utvecklats till att bli mer metallbearbetad. Ett förändrat stilingrepp kan också bli ett historiskt riktmärke för hur en epok föreställde sig något t.ex. bronsering av putti, dock på bekostnad av dess ursprungliga uppsyn.

8.4. Gårdagens tolkning angående ett heraldiskt konstuttryck

Begravningsvapen och vapenböcker har haft varandra som grafiska förlagor. Vapenritningar i någon vapenbok kan dock inte jämföras med den bemålning och fantasirikedom, som ett riktigt bemålat vapen uppvisar. Samtidigt förekommer det också att sköldebrev kan uppvisa större färgrikedom än sköldarna. Det går oftast inte att datera restaureringsingreppen efter vapenböckers utgivningsår, men att dessa ändå avspeglar ett tidshistoriskt konstideal. 1800 och 1900-talets heraldiker hänvisar ofta till kulörer med lyskraft, vilket antagligen är inspirerat av *Bergshammars* vapenbok ifrån medeltiden och papperspigment, vilket inte stämmer överensstämmer med barockvapen i kyrkor. Detsamma att 1800-talet inte kan ha haft tillräcklig kunskap gällande stormaktstidens pigmentanvändning; kulör och nyanseringsteknik, variationen av material eller motstridiga kompositionsmonster. Det var antagligen viktigare att kulören skulle efterlikna ett bruksnamn mer än sitt kemiska innehåll eller att den "rätta" färgen skulle överensstämma med en historisk legend ifrån medeltiden.

Detta kan bero på att man under 1800- och 1900-talet hellre velat knyta an till medeltidens heraldik än barockens. Ett heraldiskt traditionellt bemålningsmönster verkar under 1900-talet ha vuxit fram i efterhand. Utifrån en teoretisk medeltida heraldik, skapad av heraldiker med logiskt funktionella och ideologiska motiveringar.

Barockens asymmetri utgjorde tväremot en motreaktion gentemot regelverket. Den tidens konstnärliga innovation, bestod av ett oenhetligt uttryck med blandning av både material och teknik, men också färgsymbolik varvat med realism. I heraldiska skrifter har man däremot tvärtom försökt ringa in *decorum* såsom att "*Barock och rokoko kom däremot att motverka heraldikens stränga krav på enkelhet och renhet.*" Restauratörerna under 1800-talet och senare tid har i sin tur velat göra det heraldiska ännu mer heraldiskt", förstärkt eller renodlat det heraldiska uttrycket. Begravningsvapnen kan därefter tolkas efter pseud. vetenskapliga historiska referenser till medeltiden, istället för att ses som konsthistoriska barockföremål.

Det svåra är att fasta rekonstruktions- och tolkningstraditioner alltid lever vidare i pågående tankeprocesser och historieskrivning, vilket influerar till ett tyckande utan vetenskaplig grund. Hur tvetydig kan inte en tolkning med ett objekts historieskrivnings bakgrundsbrus bli? Därför kan vi inte alltid vara säkra i våra bedömningar av föremål, eftersom interpretationen varierat med tidens omdöme och förmåga till nytolkningar. Det enda vi kan göra är att vara medvetenhet om vilka sorts föremål vi faktiskt hanterar.

8.5. Samhällets påverkan på restaureringsideologierna

Begreppet ”heraldisk riktighet” verkar ha präglat tolkningen och restaureringen av begravningsvapen under 1800- och 1900-talen. De är århundraden styrda av ett ideologiskt tänkande. Det finns likheter hur man behandlat människor på samma vis som föremål. Det har funnits ett outtalat behov av att ställa i ordning historien och anpassa föremålen efter den. I likhet med kvantitetsförvaring är den enklaste vägen att ge objekt ett likriktat åtgärds paket.³⁰² I praktiken innebär detta att låta hela föremålsgrupper samtidigt förfalla eller ge den totala mängden en likriktad behandling i ett löpandebandsystem.

Detta har uppenbarligen inträffat då vapen restaurerats i liknade manér under vissa perioder, såsom vid 1800-talets slut. Likriktad renovering är fördelaktigt om målsättningen är att få vapen mer samstämmiga med varandra och understryka samhörighet som föremålsgrupp. Metodiken är inte efterföljansvärt, om vapen från början varit åtskilda eller uttryckt egenheter. Risken med grupprenoveringar av anvapen och enskilda ingrepp såsom förgyllning av lejon, metallisering eller färgsätta ytor med ultramarinblått är, att det unika hos varje objekt inte framhålls utan försvinner. Resultatet blir tillrättalagt då egenheter som en gång funnits hos enskilda vapen uppträder plötsligt överallt i alla kyrkor eller att det inte finns kvar någonstans. Gruppmetoder låser också fast föremål i tillståndslägen och fristående ingrepp, som att försöka följa originalversionen korrekt på en enskild sköld till punkt och pricka kan med ens ifrågasättas. Olika restaureringsideologier samt konstepoker som strävar efter skilda estetiska ändamål krockar plötsligt. Olika tiders kultur och värderingar möts upp i föremål och i nuet, som ofta har tolkningsföreträde. Varför skulle man annars lägga in moraliska aspekter, stympta och måla om, bunta ihop eller idealisera? Vad vet vi egentligen om vad som händer när föremål, generationer och referensmaterial bryts mot varandra och nya tolkningar görs, samtidigt som kunskaps- och referensbanker förgås, förändras eller faktiskt förbättras? Även hur en abstrakt kunskapsyttring ifrån en annan tid, med annat material och måleriskt utförande lätt missförstås. Underhållsarbete blir i praktiken väldigt svårt då både föremål och hantverksyrken med tiden alltid ”utvecklas eller får regress”. Som att på 1600-tals föremål bruka 1800-talets renoveringsmetoder, också i syfte att behålla en ”hantverkstradition”. Kanske man måste ställa sig frågan; När ska man återropa traditionen men också när ska man blicka framåt?

8.6. Vapenbrukets historia och restaurering.

Kyrkans och samtidens värdering av föremål har varierat i förhållande till identifikation och kännedom om objektet. Ett exempel är bärstångens närvaro, vilken ofta avlägsnats eller förkortats. Många gånger har detta gjorts beroende på upphängningsplatsen men också för att den kommit ur bruk och börjat betraktas som ett enbart störande eller då ovidkommande inslag. Bärstången har i dessa fall inte blivit sedd ur sin historiska bruksfunktion. På senare tid har bärstångens funktion omvärderats eftersom detta utgör ett socialhistoriskt/etnologiskt dokument/källa. När kulturföremål tappar sin traditionella funktion fjärras dess historiska kraft och förståelsen för bruket försvinner. Om begravningsstraditioner, som abstrakt företeelse och dithörande föremål inte betraktas som historiskt intressanta bestämmer en samtid föremålets innehåll och restaurerar därefter, vilket kan leda till historieförvanskning.

De ekonomiska villkor som gällde för gårdagens begravingar, donationer och begravningsvapenindustritillverkning anses i våra ögon som märkligt eller slösaktigt. Släkter skuldsatte sig för generationer framöver och avbetalningsplaner skrevs. Men då ser vi genast vår tids rättesnöre, moraliska anmärkningar och hur detta appliceras på föremål eller på en tid vi inte längre förstår eller tillhör. Begravningsstraditionen ligger ur ett socialt och tidmässigt perspektiv kanske närmare vikingatidens offergravhögar än oss idag eller t.o.m.

ännu längre bakåt till det romerska triumftåget eller megalitgravarnas kultur. Även om just tillverkning av ett huvudbaner utgjorde en bråkdel av begravningskostnaderna men är det material som idag finns kvar från denna tidsepok.

Sönderslagna vapen verkar vara en manifestation från sigillbruket. En sammanfogning av delarna vore att inte respektera bruket och ett brott mot kultutövningen. Undanställningar har inte enbart varit beroende av vapenkvantiteten utan även traditionsenligt, utifall slakten var utgången. Om skölden sedan handgripligen slogs sönder eller bara ”gömdes undan” har skiftat liksom släkters intresse att bistå kostnader vid senare restaurering, vilket också avgjort vad som efterlämnats. Erkända eller nationalhistoriskt intressanta namn såsom Oxenstierna eller Vasa har ofta återplacerats i kyrkorummet samtidigt som vapen av fortfarande verksamma släkter såsom Bonde, Banér eller Fleming restaurerats.

Gällande restaurering av sniderikonsten finns det nivåer i ett vapens betydelsebärande delar och en restaureringspraxis i valet att rekonstruera dessa. Här är det också möjligt att separera kulturella skador ifrån förvarings- och klimatskador. Enskilda skador på vissa symbolstarka partier kan vara avsiktliga och innehålla viktig information. Att rekonstruera ett trasigt vesslehorn, korrigera en skadad krona, vilket är ett spår av dess placering intill kyrkväggen eller att återplacera en hjälmprydnad kan vara legitimt.

Någon materialteknisk rangordning mellan tidiga och senare sköldar verkar inte ha förekommit, utan själva namnet och gravminnet har haft betydelse gällande placering och dokumentation. Däremot verkar alla undersökta kyrkor haft svårt för att acceptera plåtbladssköldarna. I ett fall t. o. m utkastat ur gravkoret. Plåtbladen har konsekvent undanställts och inte heller blivit nämnda i inventarieförteckningarna särskilt från protokoll från tidigt 1800-tal. Plåtbladen är idag, mer eller mindre i ett orestaurerat skick. Detta kan visserligen vara ett utslag av utgångna släkter, då dessa vapen är från tidigt 1600-tal. Renoveringsingrepp som stympning eller utbyte av plåtblad i Värmdö kyrka är intressant, då plåtblad under 1900-talet utgjort ett störande inslag istället för att bli sett som tidstypiskt material. Dessa tidiga plåtbladsvapen kan också ha upplevts som svårbestämda och malplacerade eller rent av för främmande för att prioriteras för ”restaurering”.³⁰³ Ur ett psykologiskt perspektiv är detta intressant eftersom ett kulturarv eller föremål, närmare oss själva till årtal och kultur har gett större ”rätt” till underhåll än äldre vapen, som upplevs som mycket avlägsna.

8.7. Förhållningssättet till original respektive sekundärt

Idag ger varken orestaurerade eller restaurerade vapen en riktig bild över vapnets en gång ursprungliga utseende. Ytbehandlingens förfall kontrasterar ofta det arbetade originalsnideriets kaliber och utvecklade former. Men när originalet förfallit till något hopplöst grått kan detta bli tillräckligt ändå, i väntan på ny kunskap. En konservator måste ha förmågan att se den lilla potential som ännu finns kvar hos en liten skärva av historien.³ Då restaurering eller klimatförhållanden gjort objektet ofullständigt, kan istället rekonstruktioner av snideri och bemålning vara lämpligt. Det finns parametrar för bedömning och det går att kartlägga, vilka vapen som jämförelsevis med varandra, idag, är mer eller mindre sällsynta, eller synnerligen välbevarade. Undanställning eller svagt underhållna föremål har blivit ett bevis på äkthet och är därmed unika. Sköldar eller ytor med originalbemålning värderas högt då de fortfarande äger en levande bemålningshistoria. Orördhet har blivit en positiv egenskap med konkreta dokumentvärden från en epoks bildvärld. Spånga kyrkas anvapen över *G. Bondes* har stått i ett solbelysta kor under 340 år, kan inte jämföras med Värmdö kyrkas *Flemingska anvapen*, vilka varit inmurad i en

vindstrappa och därför fortfarande uppvisar smaltens fräschör. Sådana orestaurerade och välbevarade vapen är idag fulländade. Ett original som fortfarande berättar och återspeglar historien och lämnas öppna för framtiden.

Det är ofta tidigare restaureringar som avgjort begravningsvapnens nuvarande värde och dess möjligheter till återställning. Det är alltså inte åldern i sig utan omständigheterna runt omkring som gjort föremål mer eller mindre värdefulla som historiska dokument. För den sakens skull menas dock inte att ”original som regel är bättre än sekundärt” eller att man skall riva upp alla restaureringsförsök ifrån 1800- och 1900-talet. Ibland verkar man med omsorg ha gjort det bästa av situationen, exempelvis för att minimera en i ögonfallande skada. Enligt min mening skulle den sekundära bemålningen på skölden *Knorrning* kunna friläggas men inte *Rehbinders* svarta lejon eller nödvändigtvis Bondes blåa krona med dithörande slingor i silver. Beslut om en friläggning är situationsberoende, grundat på etiska ställningstaganden och behovet av nya forskningsbaserade rön, angående äldre tiders bemålning. I sådana ligger en värdering i vilken yta som är mest intressant att åskådliggöra och vidmakthålla. Det är ju relevant att vid dokumentation avgöra om ex. heraldiskliknande drakslingor är original, rekonstruktionsbemålning eller helt skapta ur fantasin, i den mån detta går att säkerställa. Att se och bestämma de ibland hårfina linjerna mellan konst, förenklad kopia och kitsch.

Även om ytor är sekundära så är det av intresse att undersöka hur långt en restaurering har försökt efterfölja originalet och vad i fallet som då bedömts som giltig hänvisning. Hur omfattande är den underliggande originalbemålningen? Finns det möjligheter att backa bakåt, i jakten på ursprungsversionen?

Generell konsthistorisk praxis behövs kompletteras med materialanalys och förtydliganden över det vi idag faktiskt inte vet någonting om. Samtidigt som ett identifierat pigmentkorn omöjligt kan ge en klar bild över ett komplex kulturarv. Men betydligt fler föremål borde färgundersökas för att kunna kartlägga Nordens renässans- och barockbemålning, färg och kompositionsspråk. Begravningsvapnens måleri är särpräglad och senare ekon kan märkas t. ex hos 1900-talets kolorister och naivister även gällande motiv av högtiderna.

8.8. Konserverings - och restaureringskonsten

Syftet med retuschering idag är att den utförs så att originalet ska komma till sin rätt, i en reversibel underhållsidé. Vid återställande av fragmentariska ytor görs ibland godtyckliga val som inte motiveras och sådana reoveringar kan i framtiden skapa förvirring.

Det är mer acceptabelt bland konservatorer i dag, än det var på 50- och 60-talet att lämna ytor öppna och oklara med ett avslutande ”ungefär”, utan att ge ett intryck av arbetsskygghet till uppdragsgivaren. Retuschering handlar både om att ge skadade och oskadade ytor en sammanhängande helhetsbild, samtidigt som ytornas epokdifferens ska framhållas.

Detta genom vissa retuscheringstekniker såsom *tratteggio*. I andra fall gäller rekonstruktion som liknar, men inte är identiskt med originalet, utan är i en generaliserad ”förenklad” form.”

”A reconstruction, instead seeks to reshape the work, intervening in the creative process in a manner that is similar to the way original creative process developed.”³⁰⁴

I fallet *Posse*; att retuschera oregelbundna ornament - måste man antingen identiskt kopiera mönstret utan inslag av personlig stil samt i en avvikande färg exempelvis vitt alternativt låta bortfallet bestå. De partiellt restaurerade vapnen är vid konservering mera svårbehandlade, eftersom flest avvägningar måste göras bl. a. om friläggning och val av retuscheringsteknik. Föremålet kan ha tappat sin forna ytbehandlingsinnovation vid en tidigare restaurering som har öppnat upp ändringar, vilket kan peka mot helt nya ”moderna” stilriktningar med inslag av både monokrom klassicism och eklekticism/stilblandning.

En bemålningssyta kan i de flesta fall bestämmas som original eller sekundär. Bresilja eller järnoxid kan vid restaurering ha utbytt mot ex. *kadmiumrött*, vilket egentligen är att föredra då man åtminstone kan utesluta att ingreppet är ursprungligt. Restaureringar som tidigare utförts kan ha förvärrat och försvårat det hela med autentiskt material eller med integrerade retuscher, så att hela enhetliga ytor måste färgundersökas med flertal färgsnitt. Det finns koder men man måste också vara medveten om dess begränsningar.

Situationen att idag restaurera ”sekundära” ytor, vilka med vår medverkan oundvikligt blir till en tredjehandstolkning. Vapen i dålig kondition med ett ibland från början tekniskt dåligt arbetat material, vilka åtgärder ska man genomföra på dessa ytor? Ska man ge konstgjord andning eller låta ytor förfalla? Hur många gånger kan man egentligen fylla ut en yta, existerar patina i sekundära ytor och vems historia är viktigast? Detta är frågor som behövs ställas. Konservering idag utgör en passiv ingreppsverksamhet, där det således handlar om dokumentering av bemålningsteknik och fästning av materialsubstans. Det är viktigt att skriva fullständiga och tydliga konserveringsrapporter i beskrivande och berättande form, inklusive taga klara och ändamålsenliga dokumentationsbilder före, under och efter konservering. Det ideala är att fler fotografier tas under än före och efter och att man ska kunna uppskatta substansförlusterna efter en konsolidering innan själva retuscheringen tar vid.

Den största och viktigaste investeringen är den preventiva. Vad ska man slutligen göra med alla nästintill trärena vapen på kyrkvindar? Dessa har gallrats bort i första hand för utgångna släkter. Ska samma utgallring ske i vår tid eller ska vi börja omvärdera vapen oavsett släkt och se deras kultur- och konsthistoriska värde?

Det är ett strukturellt problem, att kyrkor och institutioner inte alltid avsatt resurser för att kunna rädda föremål i tid, eller planera lämpliga och förutseende förvaringsutrymmen som möjliggör lagring för framtiden. Nuvarande bevarade vapen har i vår tid skapat ett uttryck för hur beståndet i kyrkorna en gång såg ut. Det ideala är ändå, att ett kulturföremål ska få vara kvar i sin rätta miljö och i sitt sammanhang. Där de alltid hängt med historisk kontinuitet och inte i tillrättalagda museala miljöer, där betydelse som gravminnen faktiskt försvinner.

Att just begravningsvapen i vår samtid har blivit åsidosatta kan bero på att de behandlar ett dödsteama, vilket i vår tid är tabubelagt.

9. SAMMANFATTNING

Begravningsvapnen har undersökts ur ett etnologisk, idéhistoriskt och bemålningstekniskt perspektiv. En frågeställning var vilka sorts föremål begravningsvapen har varit, vilket byggts vidare till att utreda hur b. tolkats och därefter renoverats. De härrör ifrån ett uråldrigt begravningsbruk som under århundraden har vuxit fram ur skilda strömmar, men som sammansmälts och förenat sig till ett gemensamt kultuttryck. Heraldik uppträder i olika sammanhang, former och färger, men förändras över tid i samband med samhälliga omvälvningar såsom både Gustav Vasas och Napoleons reformer. Vad heraldikens färger eller attribut betytt har en historisk grund. Konsten blir, att tolka symboler från en annan tid och rum på ett korrekt sätt, vilket nästintill är omöjligt. Det heraldiska symbolspråket föddes under kristen tid. Sköldemärkena har inte förändrats under de senaste 800 åren i Europa, men under århundradena naturligtvis ändrat innebörd. Heraldik betraktas ofta som något statiskt, men visade sig vara komplext, beroende på tidsepok och sammanhang. Efter stormaktstiden kom en del symboler att förändra sin forna betydelse, men fungerade för ögat visuellt, som välkänd, kulturell symbol. Förändringar i samhället medförde bland annat ett nytt utbildningssystem för hantverkare och kan ha skapat förutsättning för kvalitetsförfall. Vapen restaurerades och renoverades efter förmåga och förstånd. Utredningen visar på att man hellre velat återskapa en teoretisk medeltida röst i renässans- och barockvapen än att se dem som autentiska barockföremål. Konsekvensen blev att barockkonsten vid restaurering förvanskades. Generella bemålningssymboler och tolkningar ifrån då nytgivna vapenböcker motiverades utifrån en konsthistorisk beskrivning om vad som ansågs och bestämdes vara ”riktig heraldik”. Renovering av sköldar under 1800-talet tordes ha präglats mer av underhållstankar, estetiska och moraliska idéer, än vad bleknad/sotad färg eller ekonomiska faktorer gett upphov till. Renoveringarna har följt konsthistoriens färgmode också med försilvring och bronseringstrender, dock även innan värdepappersfall av silver. Det genomgående försilvringsarbetet ute i kyrkorna var dels ett pågående eko från en tidigare rörelse inom barocken som sedan fortsatte inom klassicismen. Konsthistorien fungerar ofta som vår referensram och dateringsmall, men fenomen uppträder både parallellt och överlappat, konsten tittar både bakåt och lever i nuet men fortsätter framåt. Gällande en föremålsgrupp måste man skilja på dess konsthistoriska utveckling och på restaurerade inslag och stilrenoveringarna som bjuder på en annan historia. 1900-talets har i renoveringssammanhang mer sneglat på 1800-talets symboltolkning och praktisk metodutförande- än sett till 1600-talets egentliga teknik och innehåll. Restaurering i sig skapar trender och styrande traditioner, som är svåra att bryta. Nackdelen är, att det blir mer legitimt för andra att åberopa likartade åtgärder och äldre metoder: Även gällande ingrepp som av tiden utvärderats som högst olämpligt. Närliggande generationen hänvisar oftast i restaureringssammanhang bakåt eftersom man vill anslå om hantverkstraditioner i renovering ifrån senare delen av 1800-talet, som i sig inte brukades varken på 1600- eller 1700-talet. Det oenhetliga uttrycket i Barockens konst och materialsammansättning, rörelsen i färgbalansen, imitation blandat med symbolism har idag i jämförelse med 1800- och 1900-talets tyckande blivit en mer förståelig och uppskattad konstform. Vapen av utgångna släkter verkar ha sönderslagits enligt medeltida sed, vilket också anammats av sigillstamper. I annat fall har inaktuella släktvapen undanställts. Flagnat färgskikt och skador i snideriet är en följdteffekt av förvaringen. Detta har uppkommit vid undanställning i klimatmässigt olämpliga miljöer och som följt av placering i 1900-talets centraluppvärmda kyrkorum. Klimatkombination resulterar i en ännu ömtåligare ytbehandling. Kyrkan har väl kanske inte alltid fungerat som lämplig förvaringsplats och ”skyddat rum” med både klimatrelaterade skador och stilrenoveringar. Kyrkor har ett ansvar i att uppmärksamma missförhållande och intresse av att förvalta arvet, men behövt vägledning i preventiv vård samt att se begravningsvapen ur ett kulturhistoriskt perspektiv. Samtiden behöver bli upplysta om

bakomliggande orsaker till tinkturväxlingar och färgförändringar, värdet av ursprunglig ytbehandling och epoktillhörighet.

Ett syfte med uppsatsen var, att bringa klarhet utifall förvaringsförhållanden motiverat restaurering. Resultatet visade att de minst restaurerade begravningsvapnen, som dessutom var äldst har tillhört de längst undanställda. Undanställningen av äldre sköldar är därför inte alls kopplat till att ha orsakat av senare restaureringar/renoveringar. 1800- och 1900-talets stilrenoveringar har drabbats och koncentrerats kring fler sena, yngre sköldar, vilka har hängt permanent i kyrkorummet. Efter framplockning under 1900-talets senare hälft har de tidiga vapnen konserverats, vilket har resulterat i att de idag har kvar sin originalbemålning. Senare tiders antikvariska krav har resulterat i en lägre restaureringsnivå. Insatser utgjordes under denna period mestadels av ren konservering. Under 1900-talets senare hälft utvecklades en medvetenhet om originalets betydelse, vilket dokumenterades som ursprungligt eller sekundärt, med framhållandet att restaurerade ytor inte alls är jämgamla med det bärande underlaget. Återhållsamhet visade sig vid retuschering, vilket främst kan bero på anvisningar ifrån myndigheter. (Ur 1900-talets restaureringsetik skapades uteslutningsmöjligheter mellan nytt och gammalt.) Det är här möjligt, att kunna datera sekundärbemålning genom hänvisning till retuscheringsteknik och använt konsolideringsmaterial.

Efter 1950-talet blev det vanligt med vax som bindemedel för fixering. Under senare tid har synteshartsdispersioner utvecklats. Att använda ett annat material än ursprungsoriginalet används inte enbart av hållbarhetssynpunkt, utan även för att man ska kunna särskilja konsolideringsmaterialet från det ursprungliga. Konservering idag innefattar att mera vidtaga åtgärder på skador från tidigare restaureringar än att göra ”nya” renoveringar. Efterforskning är nödvändigt för en rationell utvärdering av konserveringsmetoder. Konserveringsarbeten har kommit till att begränsa sig till sökning efter historiska bemålningsspår, sammanställning av dokumentationsuppgifter och historiska som etnologiska referenser. Den efterreformatiska bemålningen är fortfarande inte helt kartlagd och för många människor än idag är den en outforskad konstepok i Sverige.

10. KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

10.1. Otryckta källor

RA

– Anna Bielkes Pedersdotter släktbok 1500-talets mitt.

-Margareta Grips wapenbok [20-25 års senare efter Anna BielkesPedersdotter]
Anbok för Gustaf Banér ur *Åtskilliga genealogier*

-*Bergshammars vapenbok*. okänd upphovsman
Omfång 6 volymer. Riksarkivet. Daterad sent 1300-talet senast 1429

-*Biskops Hans Brask* släktbok utgiven av H. Gillingstam, G Setterkrans.
Handskrift, geneologica 62. R A

Antikvariskt Typografiskt Arkiv (ATA)

Handlingar rörande:

Danderyds kyrka (up):-1940,-1980

Kungsholmens kyrka, 1820-)

Solna kyrka (up); 1920-, -1959, 1960-, 1920-1965.

Spånga kyrka (up), -1954,1955-, 2000- ej scannat

Tyresö kyrka (sö); 1919-1948,..nr 1 1949-19,..nr 2,1977–1981

Vallentuna kyrka (up -1951)

Värmdö kyrka (up) 1921-1962 , -1977 1978-

(Inklusive tidningsartiklar i ”tidningsmappen” för respektive kyrka)

Svenska Dagblad 31/10 1915-Kungsholmen

Lokaltidning 30/1-1937 – Vallentuna Kyrka

Norrort Stockholm 30/8 1979. Danderydskyrka

Tyresö kyrka

Danderyds kyrkas konstskatter: Begravningsvapen Carl G Strandman

Svenska kyrkan i Danderyd.(1990)

Danderyd kyrkas konstskatter Begravningsvapen. (1990)

Utgivning av Danderyds församling medföljande informationsblad ifrån församlingen

”Ett bröllop och fyra begravingar”(2007*)

Göteborgslandstings arkiv (GLA)

Handlingar om Kristine Kyrka. N.3,8I:9

Handledning för uppsatsskrivning (prel. version 2009-10-09) Hanner, Nordstrand Charlotte & Nanne Engelbrektsson. Göteborgs universitet, Kulturvård.(2009)

Nationalmuseums utställning ”Härskarkonst” 30september-23 januari, 2011. Besök gjordes jan 2011.

Kjellander, Rune. Inventarieförteckning med text och digitalfotografier över Värmdös kyrkas Begravningsvapen år 2006

Lindberg, Bo(1977) *Måleriteknik måleriets material och praktik:*

Kompendium utarbetat vid Institutionen f. Konstvetenskap. Lund

Måleriboken: om färg, färgsättning, måleri och miljö. (1992)

Målerimästarens riksförening, (red.) Utan utgivningsort

Informanter

Nummer 1) Hans Peter Hedlund 1:e måleri konservator

Möte och samtalsträff: sommar 2006, 2007 april. 2008-01-02. 2009:15 /6, 17/10.

Nummer 2) Lars Göthberg, seniorkonservator

Telefonkontakt 60 minuter 12 oktober 2007 samt ett bifogat brev.

Nummer 3) Inga von Corsvant-Naumburg,

Forskare. Genomläsning av uppsatsen. Telefonsamtal 10 min 2009-

Nummer 4) Rune Kjellander, personhistoriker och upphovsman bakom inventering kring

Värmdös begravningsvapen. 2006. Ostämt möte i Värmdö kyrka 2007-06-01

Nummer 5) Ann-Britt Lindberg, kyrkovaktmästare Munsökyrka

Hembesök 2008-01-04.

Nummer 6) Jan, Hindersson (?), kyrkovaktmästare Tyresö Kyrka.

Hembesök 2007-03-17

10.2. Tryckta källor

Arkeologi i Norden red, Burenhult, Göran. (1999) Natur och Kultur. Stockholm.

Berghman, Gustaf Arvid (1951) *Heraldisk Bilderbok tillägnad H.K. H kronprins Carl Gustav.* Stockholm

Bäckmark, Magnus & J, Wasling. (2001) *Heraldiken i Sverige.* Historisk Media. Lund.

Bäckman, Magnus & M, Karlsson. (2006) *Kyrkan märken: vapensköldar, sigill emblem.* Historisk Media. Lund

Corswant- Naumburg, Inga von. (1999) *Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden*
Diss. Stockholms universitet. Konstvetenskapliga institutionen. Utgivningsort Visby. Ödins förlag 1999

Fleetwood, Harald. *Handbok i Sv. Heraldik.* Nordstedts förlag. Stockholm (1917)

Fridell, Anter ,Karin & Henrik. Wannerfors (1997) *Så målade man -svenskt byggnadsmåleri från senmedeltid till nutid. 2: a utökade uppl.* Stockholm.

Folkungar & korsriddare. Theutenberg, Bo, J. (2006) Ingår i Skara Stiftshistoriska sällskapets skriftserie: nr 26. Skara

Färgundersökning av senmedeltida kalkmåleri (1996) Friberg, G. K Tronner, & G, Nord. Stockholm S.18-20.I: *Konserveringstekniska studier,* (red) RAÄ & Statens historiska museer (ISSN 1101- 4725, ISBN 91-7209-026-X)

Grundin-Catellani, Anna. En målning är som en levande varelse! I: *Antik och Auktion.* Nr 5 maj 2002, ss.28-32

- Groth, Håkan & Strömblad, Lars. (2005) *Barock och Rokoko i Sverige – 1650-1770*. Prisma. Stockholm
- Hallström, Björn. Arne, Isacson & George, Suttner.(1960) *Olja- en handbok i oljemåleriet* Stockholm .
- Hallström, Björn (1985) *Måleriets material*. W & W. Stockholm
- Harrison, Dick. *De svenska historiedagarna Kalmar 1997*
 Artikel: Politiskt bondevåld i 1400-talets Sverige
[.http://www.dsh.se/dokument/harrison.htm](http://www.dsh.se/dokument/harrison.htm)Hämtat 20 juni 2011
- Hedlund, Hans-Peter (1999) I: Fjaestad, Monika(red.)*Tidens tand- förebyggande konservering* ”Bemålat trä”S.209-211 (1999): 1.uppl. Stockholm. Riksantikvarieämbetets förlag 1999
- Hedstrand, Björn. (1975)*Silvervaror i Sverige 1830-1915-guldsmedsbranchens tillverkning, import och försäljning med särskilt hänsyn till sortiment och kvantitet*. Diss. Stockholms univ.
- Heidenstam, von Verner (1894) *Modern barbarism – några ord mot restaurerandet af historiska byggnader* Albert Bonniers, Stockholm
- Hellström, Harald, B. (1941) *Handledning i Heraldik*. Fritzs förlag. Stockholm 1941
- Hemgren, Ingrid & Lundahl, Lisbeth (1997) ”Den ädla konsten ifrån att avstå från ingrepp.” I: *tidevarv, nr 6/97 Byggnadsvård. Riksantikvarieämbetets nyhetsmagasin (red,* .ss.18-20 ISSN:1402-6074
- Heraldik- källor, symbolik, användning*.(1982) Neubecker, Ottfried (red) Stockholm : Liber Förlag 1982
- Hildebrand, Emil. (1889)*Vasanamnet och vasavapnet*. Kungliga boktryckeriet. Stockholm
- Huvudbaner och anvapen inom Skara Stift*(2006) Corswant- Naumburg, Inga von Utg. Skara Stiftshistoriska sällskapet skriftserie: nr 28.
- Jdrzejewska, Hanna (1980) *Ethics in conservation* Stockholm : Kungl. konsthögskolan. Inst. för materialkunskap, 1976
- Kleberg, Johan *Heraldik* (1938) G. Paulsen, A. Gustavson & O. Thunström, (red) 4:e upplagan I: *Hantverkets bokavd*. Särtryck ur *Måleri*(1:a utgivningen 1934) Stockholm. ss. 420-437.
- Klingspor, Carl Arvid. (1887) *Handbok i praktiskt Vapenkonst: kort populär sammanfattning f. de huvudsakligaste heraldiska och genealogiska reglerna*. 78s.illu. Stockholm.
- Kumlien, Akke (1986) *Oljemåleriets material, metoder och mästare* (1:a utgåvan 1946) Ny utg.(1986) Nordstedt. Stockholm

Lindhult, Niklas A.(1935) Göta Lejon i saga och historia, i konst och vitterhet. Särtryck ur *Tidskrift för Göteborgs Stadstjänstemän* nr 10 december 1935

Lyckman, Karlsdotter Kerstin, red och författarinna.(2005) *Historiska oljefärger i arkitektur och restaurering*. Diss. Kungliga tekniska högskolan. Stockholm 2005. Färgarkeologens förlag, Vara

Med pigment och kopaler: svensk färgindustri under 200 år (2001) Mattson, Cristina (red.)författare, Johansson, Alf. utg. Färgfabrikanternas förening. Stockholm.

Nordisk familjebok (1932) sökning Heraldik. Stockholm: Nordstedt

Raneke, J.& F, Dahlby. (1967) *Den svenska adelns vapenbok*. Albert Bonniers förlag. Stockholm.

Siden, Karin (2001) *Den ideala barndomen- studier i det stormaktstida barnporträttets ikonografi och funktion* Diss Uppsala. Rasters förlag. Stockholm

Scheffer, C, G, U. (1964) *Heraldisch spiegel*, Stockholm

Schmidt, Morgan (2008) Bakom frimurarnas portar, interljud med Åke LindellII: *Värmlands folkblad* Publiceringsdatum 2008-12-13

[.www.vf.se/Arkiv/Nyheter/Allman/2008/12/Bakom-frimurarnas-portar.aspx](http://www.vf.se/Arkiv/Nyheter/Allman/2008/12/Bakom-frimurarnas-portar.aspx) hämtat 2009-08-03

Snickare, M (2007) ”Stormaktstiden” I: Johannesson, Lena (red.) (2007) *Konst och visuell kultur i Sverige-före 1809*.S.200-256. 2007 1.a.uppl. Stockholm Signum

Svahn, H.& Rönn, F. (2001)*Konservator Alfred Nilsons kyrkorestaurering 1925-47* Mag. Uppsats. Göteborg: Göteborgs univ. Inst. för kulturvård (2001)

Skåneberg, Tuve (2003) *Glömda gudstecken - från fornkyrklig dopliturgi till allmogens bomärken*. Diss. Lunds univ. (2003.)

Svensk medeltidsforskning idag: en forskningsöversikt utarbetad på uppdrag av humanistiska samhällsvetenskapliga forskningsrådet(1987)Andersson, Thorsten et. al. Dahlbäck, Göran, red. Uppsala. I: *Brytpunkt*. Stockholm 1987.

Sveriges adelskalender Vapenbilder för kvarvarande grevliga och friherrliga ätter. I: Särtryck ur *Sveriges adelskalender*. Norstedt (1995)

*Sveriges ridderskap och adelns wapenbok: detta urval innehåller 230vapen i guld och färgtryck*A, W Stjernstedt och C. A Klingspor, red. [Fol. 1:a upplagan1865 Düsseldorf.] P. A Norstedt 6 Söner. Kungliga Boktryckeriet. Stockholm

Svensk Adelskalender med Klingspors Vapenbok (1990) Göran Buckthorn, red.

Taube, G. (1935) *Några heraldiska anvisningar rörande svenska släktvapnen*. Helsingborg.1935

Tengström, Leif (1997) *Muscoviten -Turcken icke olik: ryssattribut och deras motbilder i svensk heraldik från Gustav Vasa till freden i Stolbova*. Diss Univ. of Jyväskylä.1997

Theory of restoration (2005) Cesare Brandi red, Giuseppe Basile.Rom 2005

Tidemark, Nils. P. (1942) Hur uppstod Sveriges riksvapen och nationalflagga av Borgen Tre kronor och Nordens korståg, tre kronor, S:t Eriks Banér och korsfanan I: *Falukuriren* 2/2 och forts. 11/2. 1942.

Tångeberg, Peter(1979) ”Skador på måleri i svenska kyrkor; en lägesrapport: restaureringsprinciper”. S.113-125I: *Fornvännen* (red) Riksantikvarieämbetet. Stockholm

Tångeberg, Peter. (1986) ”Målade och förgyllda föremål i kyrkorna: om vård och konservering”I: *Småskrifter/Södermanlands museum*. ss 3-13

Raneke, Jan & Dahlby, Frithiof. (1967)*Den svenska adelns vapenbok*. Bonniers. Stockholm

Renässansens konst Tångeberg, Peter (1996) Träskulpturens tekniker S. 369-377.
I: Göran Alm... (1996). Lund. Signum.

Undersökning av en unik färgprovsamling på Kungl. Konsthögskolan, dokumentation,analys och sammanfattning. (2007) Arronet, Doris von. Brandi, Anna. Einar, Mattson. Nord, G, Anders, Tronner, Kate.(red) RAÄ förlag. Stockholm
http://www.raa.se/cms/showdocument/documents/extern_webbplats/2007/januari/917209436_2.pdf

Vasa bekänner färg red, Malin Fajersson.(2000)Stockholm

Värjan som åminnelsevapen i kyrkan, studier: mot bakgrunden av ett uråldrigt gravskick belyst med ett urval med värjor i mälardalskapen(1937)Ekberg, Thore. I bearbetad version av Staffan Kinman. Utgiven av svenska vapenhistoriska sällskapetets skrifter B. Wolfgang Ross und Reiter imLeichenzeremoniell.Stockholm (2001)

Uggle, Carl. (1746) *Inledning till heraldiken*. Stockholm

Uggle, Carl (1760) *Afhandling om Swea rikets urgamla Wapen de Tre Kronor*. Stockholm

Keijser, Henrich sammanställning. Carl Snoilsky (red) (senare upplaga)
[6 vapen på varje sida. Enkel sidiga (13 lösa blad i en särskild kartong)Omfång ungefär 83s (mellan sidorna 10-35 är trä eller koppar(?))tryckens bokstäver svårlästa)]Stockholm(1650)

Wapnebok: Sveriges Rikes ridderskap och adelns wapnebok, redCarl Snoilosky
Tillägnad och signerad B, Kjiellberg.[Fol. Omfång; ss 258. (9 vapen på varje sida.) Träskuret tryck] Stockholm.(1734)

Wapnebok : Sveriges riddarskap och adelsvapenbok utgifvenaf Klingspor
Fol. Stockholm. (1886)

Wolfbrandt, Agneta I: *Statens maritima museer*, Pressmeddelande.Vasa, top modell.
<http://www.maritima.se/sv/Press/Pressmeddelanden/Vasa-top-model/> Hämtat 26 maj 2011

10.3. Internetreferenser till hemsidor & vapenbilder

<http://www.svenskakyrkan.se/vallentuna/vallentuna/begravningsvapen.pdf> Hämtat 2009
<http://www.maritima.se/sv/Press/Pressmeddelanden/Vasa-top-model/> Hämtat 26 maj 2011
<http://web.telia.com/~u85406845/knorr/family/page3.html> Huvudbaner av *H.Knorr* d.1676 i Tallins Nikolaikyrkans

10.4. Bildförteckning

Framsida: Värmdö kyrka. Begravningsvapen över G. C Flemming d.1664. Eget foto.

fig. 1) Scannat ur *Bergshammars vapenbok*. okänd upphovsman RA. Daterad sent 1300-talet senast år 1429 **Färgbildsbilaga.**

fig. 2) Sveriges äldsta bokägare märke. Nils Erengrisslensons d. år 1440 målat före år 1440 i ett exempel av Magnus Erikssons landskapslag. Scannat foto ifrån RA. Bild taget ur C.G. U Scheffer *Heraldiskt spegel* s.54 **Färgbildsbilaga.**

fig. 3) Munsö kyrkas gravkor med stridsutrustningen över *Johan Giertta* år 1719 drabant till Karl XII Bierta gravkor. Eget foto 3b) Dithörande plåttavla hängandes utanför på grinden. C) Närbild på färgsikt. Ser ut att vara pålagt ”blandat vitt, innehållandes både titan och zink. Eget foto år 200801. **Färgbildsbilaga.**

fig.4) Sigill ifrån *Sigtrygg Bengtsson* ifrån år 1219. Scannat ur *Folkkungar & Korsriddare* (2006) s.208

fig.5) Scannat ur Tengström, Leif (1997) *Muscoviten -Turcken icke olik: ryssattribut och deras motbilder i svensk heraldik från Gustav Vasa till freden i Stolbova*. Diss Univ. of Jyväskylä.1997 s.468 .

fig.6) Danderyds kyrka sköld på *fru Edla Nilsson*. Eget foto.2007

b) Svinhuvud Värmdö Kyrka Eget foto 2008 c) Sporreanvapnen Spånga Kyrka. Eget foto. **Färgbildsbilaga.**

fig.7)a) Danderyds kyrka anvapen *Ross av Ervalla*. 200703

c)Spånga kyrka anvapen till Gustav Bonde och Fru Anna *SeestädafHälsten* b)Närbild av GB **Färgbildsbilaga.**

fig. 8a) Danderydskyrka. *Banér* ifrån år 1628 på rektangulärsågad bräda. Eget foto.200703

b)Huvudbaner och c) anvapnet *Banér* i proportionell storlek (1674) Scannat ur Danderydsförsamlingskatalog *Ett bröllop och fyra begravningar* **Färgbildsbilaga.**

fig.9) Värmdö Kyrka Vapen på *Bagge av Bo* ur *Kejsers vapenbok*.1650 Eget digitalfoto.

fig.10)a) Praktsköld av Lantgrevé *Henrik av Thuringen* från slutet av 1200-talet.

Föreställande randigt lejon. Scannad ur *Heraldik- källor, symbolik, användning* s. 72

b)Danderydskyrkas *Leijonhufvud* scannad ur *Corswant* (1999) s.166. Foto: N, Naumburg

c)Värmdö kyrka Senare förgyllt lejon, hjälmprydnad på *Scholtén*. Eget foto

d) Plåtbladssköld upphittad i Munsö gravkor med fragmentarisk polykromi. Eget foto

Färgbildsbilaga.

fig.11a)Spånga Kyrka. Huvudbanér för *Gustav Bonde* d.1667. Kopierad ifrån en gammal hemsida ifrån Spånga Församling b)Detaljbild på ”bergskullarna.” **Färgbildsbilaga.**

fig.12)ATA ´s fotoarkiv rörande Värmdö kyrka *Svinhufvud* d. 1666.

a)Begravningsfana” med damscering foto *Pietas* 1939 E. K =efterkonservering. f).

b)Egen digitalfotografering ur *Klingspor* (1886) *Wapenbok*

fig.13.) Fleming ur *Kejsers vapenbok* år 1650. Eget foto. b) Särtryck ut *Adelskalendern* ”*Vapenbilder för kvarvarande grevliga och friherrliga ätter*. (1994) Eget foto.

fig.14 a) Scannat foto Appelgren d.1666 ur Kjellanders vapeninventering 2006 Värmdö kyrka. b) Digitalfotografering *Appelgreen* c) Kopparplåt ifrån Riddarhuset. Eget foton.200806. Ur *Keijser* med färgläggning av författaren till uppsatsen. **Färgbildsbilaga.**

Fig 15)Eget digitalfoto ur *Klingspors vapenbok* föreställande skraffering.

fig.16a) Danderyds kyrka. Stamträd över *J. G Banér* (1706).b) Orestaurerade Putto. Eget foto.2008. 01 **Färgbildsbilaga.**

fig.17a) Värmdö kyrka. *Henrik Rehbinder* (1680) Eget foto. 200906
c) Jämförande vapenbild ifrån <http://www.svenskadel.nu/Rehbinder.htm> **Färgbildsbilaga.**

fig.18a) Kungsholmens kyrka *Knorring*(1657 -1726) scannad ur Corswant (1999) s.275. Foto: N, Naumburg b)Digitalfotograferad Vapenbild ur *A. W Stjernsstedt*(1868) **Färgbildsbilaga.**
c)Huvudbaner över *Gyllenstierna* d.1705. Eget foto. d) Eget digitalfoto ur *Stjernsstedt*(1868)
e)Eget digitalfoto ur *Kijellberg Wapenbok: (1734)* **Färgbildsbilaga.**

fig. 19) Värmdö kyrka *Hand* i försilvråd form Flemingska´s anvapen. Eget foto.2007
b)*Hand* i karnationsform stamträd (d.1699). c) Bild på *Hand*. Digitalfotografering ur *Heraldisk bilderbok tillägnad kronsprins* **Färgbildsbilaga.**

fig.20.)Spånga kyrka. Posse över Erik Bonde rekonstruktionsarbeten. ATA´s fotoarkiv. Foto av Sven Dalén år 1968.

fig. 21 ATA´s fotoarkiv *Fusch* Foto taget av Cornell, H & Wallin, S. år 1919

fig. 22 Spånga kyrka *Fusch* (d.1668) Spånga församlingsfotografering 200701. **Färgbildsbilaga.**

fig.23. Egen digitalfotografering ur *Kijellberg* (1734). **Färgbildsbilaga.**

fig. 24a) Spånga kyrkas *Vintorpaättens liljebalksvapen*. Eget foto. **Färgbildsbilaga.**
b) I jämförelse med *Vintorpaättens liljebalksvapen* enligt *Peringskiölds Genelogica* 42 foll.16, RA. Ur *Folkkungar och korsriddare.*(2006) s.39 **Färgbildsbilaga.**

fig.25a)Vallentuna anvapen Eget foto 2008)Danderyds anvapen *Vase* (1674). Eget foto 200801 **Färgbildsbilaga.**

fig.24) ATA´s fotoarkiv Danderyd kyrka *Stenbocks* anträd 1695 miniatyrsköld. Foto taget av J. Cederqvist år 1914.

Fig.25) ATA´s fotoarkiv Vallentuna kyrka (up). Foto taget av I-M år 1921.

fig. 27a) Danderyds kyrka *Stenbock* (1695)Hjälmprydnad Eget foto. 2008. 01
b)Tyresö kyrka. *Gyllenstierna´s* stamträd (1705) Sankt Göran och Draken. Eget foto.200701 **Färgbildsbilaga.**

fig.28)Vallentuna kyrka; *Klingsporska* korrummet 1676. Eget foto.2009 **Färgbildsbilaga.**

fig.29)fig.11 Integrerad till omgivningen och "neutral" kartusch Christer Horn av Åminne (1622-1692) Uppsala domkyrka. Scannad ur Corswant (1999) s.93 Foto: N. Naumburg. **Färgbildsbilaga.**

fig.30a) Välbevarade vapen där både inskriptionstavlan och bärstången finns hos *Jacob Bagge av Bo* (1545-1611) kvarvarande tidstypisk spetshjälm eller tornéhjälm. Eget foto 2009.05 b) Anvapen till J. Flemming (1667) *Stiernsköld*. Eget foton. 200706B) **Färgbildsbilaga.**

fig.31)ATA´s bildarkiv rörande Värmdö kyrka. Munk vapen uppsatt vid läktaren. Foto. S. Brandel

fig.31)*Clas Munck af Fålkulla* Scannad foton Ur Kjellanders inventering av Begravningsvapen år 2006. **Färgbildsbilaga.**

fig.32) ATA´s fotoarkiv rörande Värmdö kyrka. Foto av S. Brandel år 1920.)

fig.33a) Spånga kyrka ATA´s fotoarkiv *Posse* över Gustavs Bonde. Foto av Ch. Ehrensten år 1919.b & c) ATA´s fotoarkiv i samband med dokumentation Foto av Sven Dalén år 1968

fig. 34) Värmdö kyrkas stamträd över *Flemming* d. 1699 med saknade fogparti och avslagna akantusblad. Eget foto. 200706 **Färgbildsbilaga.**

fig.36)Vättilösa kyrka. Huvudbaner över *Stake*.(1672)Eget foto. **Färgbildsbilaga.**

fig. 37) Scannad källa till höger av Karin Björling Olausson, chefskonservator Nordiska

museét, hämtat, 2008 0502 . Reproducerat med tillstånd.)

fig.38) Klingspor nedtagen ifrån vinden innan restaurering. Foto artisten John Österlund år 1937.

Fig.39a)Råda kyrka *Olof Jakob Ollonberg* Foto: N, Naumburg scannat ur Corswant (2006) s.264 b) ATA ´s fotoarkiv rörande Vallentuna kyrka. Okänt vapen. Foto: Konstnären Johan Österlund år 1937

fig.40). Scannad huvudbaner *J. G Banér* (1706). ur ” *Ett bröllop och fyra begravningar* s.12 b) Danderyd kyrka ATA ´s bildarkiv *J. G Banér* d.1706. Foto Cederqvist år 1916.

Färgbildsbilaga.

fig.41a))Värmdö kyrka Fleming.Lars Flemings af Liebelitz(1699). Scannat ur Corswant (1999)Foto: N, Naumburg. s.59 b)L. Flemings af Liebelitz. ATA ´s fotoarkiv Värmdö kyrka. Foto: N, Lagergren 1945c) Carl Flemings af Liebelitz (1665-1689). Eget foto.200705. d)Flemings af Liebelitz ATA ´s fotoarkiv Värmdö kyrka. Foto: S, Brandel år 1920.

Färgbildsbilaga.

fig.42a)Robertsson skölden hängandes i kyrkan 2008. Eget foto b) Robertsson sköld ur *Klingspors vapenbok*. Färgläggningen av hjälmprydnad författaren till uppsatsen.

Färgbildsbilaga.

fig.43) Värmdö kyrka Vapnet *Bjure* hängandes i kyrkan.. Eget foto. b) ATA ´s bildarkiv över *Bjure* år 19... nr 392 . **Färgbildsbilaga.**

fig.44) ATA ´s fotoarkiv rörande Värmdökyrka. Anvapnet ”*Horn*”. Foto Nils Källe år 1958

Fig. 44) Spånga kyrka. Två stycken anvapen över E. Bonde med detaljbilder på konsoliderad färgfilm. Eget foto. **Färgbildsbilaga.**

fig.46 Eget stapeltabell med rubriken *Uppskattning huvudbaners tillståndstatus i förhållande till tidigare plats och förvaring*

fig47 Eget diagram med rubriken *Bemålningstatus i förhållande till sköld och årtal*

fig. 48) Vallentuna kyrka. *Drake* (d.1677) Eget foto.2008 **Färgbildsbilaga.**

10.5. Notförteckning

¹Värjan som åminnelsevapen i kyrkan studier mot bakgrunden av ett uråldrigt gravskick belysta med ett antal värjor i mälardalens landskap Thore Ekberg, (2001) i bearbetning av Staffan Kinman, utgiven av Svenska vapenhistoriska sällskapets skrifter, Sthm. [Upprättad förteckning gällande Florens ifrån år 1440 gällande 43 släkter, 183 objekt varmed ”sköldar av olika slag.”] s. 14

²Anter, K.F. & Wannerfors, H (1997) *Så målade man- Svenska byggnadsmåleri från senmedeltid till nutiden*

[Ur handlingar för Mora karlas kyrka i Uppland 1776] Svensk byggtjänst s.12

³ Ibid s.12

⁴ Hemgren, I & Lundahl, L (1997) RAÄ nyhetsmagasin [”Den ädla konsten att avstå från ingrepp”] I: *tidevarv*, Nr 6/97 s.19

⁵ Kommentar ifrån muntlig informant nr 3 2009-11-17

⁶Corswant–Naumburg, Inga von (1999) *Huvudbanor och anvapen under stormaktstiden* Diss. Stockholms Universitet. s 16

⁷Corswant, Naumburg, Inga von (2006) *Huvudbaner och anvapen inom Skara stift* utg. Skara Stifthistoriska sällskapets skriftserie s.27

⁸ Ibid. s 37

⁹Tångeberg, Peter (1996) I: *Renässansens konst* s. ”Träskulpturens teknikers” s. 369

¹⁰ Ibid s.369

¹¹ Hedlund, H -P (1999) Monica Fjaerstad, red. I: *Tidens tand* Stockholm, RAÄ. [Bemålat trä] s. 211

¹²Corswant- Naumburg, Inga (1999) *Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden*. s.12

¹³Gillgren, Peter (1995) *Gåva och själ: epitafiemåleriet under stormaktstiden* Diss. Uppsala : Univ. ; Almqvist & Wisell Stockholm. Se också Snickare, Mårten, (1999) *Enväldets riter: kungliga fester och ceremonier i gestaltning av Nicodemus Tessin den yngre* Diss. Uppsala Raster, Stockholm & Sidén, Karin (2001) *Den ideala barndomen: studier i det stormaktstida barnporträttets ikonografi och funktion*. Diss Raster, Stockholm

¹⁴Corswant, Inga (1999) *Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden* [Sigurd Wallin Äldre kyrklig konst i Strängnäs 1910. Sthlm (1913)] s.15

¹⁵ ibid. [Författarna använder Begravningsvapen som en sammanfattande marginalrubrik för huvudbaner och anvapen.] s.17

¹⁶ ATA´ s arkiv rörande Värmdö, Danderyd och Spångas kyrkors inventarieförteckningar.

¹⁷Ett gammalt ord för begravningsvapen som egentligen borde brukas mer är *Banermen* i och med att jag undersöker släkten Baners vapen så håller jag mig därför till beteckningen Begravningsvapen för att undvika missförstånd. De olika benämningarna kommer att användas i uppsatsen beroende på situation. Exempelvis så redovisas Huvudvapen och anvapen som fristående benämningarna av Begravningsvapen var för sig i översiktstabeller.

¹⁸Corswant, Inga (1999) *Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden* [citat ifrån Sigurd Wallin år 1948]] s.17

¹⁹ Helena Nikkanen, chefskonservator Valamokloster [Etiskt ställningstagande inför retuschering av Ikoner]

²⁰ Dahlbäck, Göran, red. (1987) *Svensk medeltidsforskning idag* Ett område som i alltför liten utsträckning blivit föremål för forskning är gravkonsten, som också har en bred kontaktyta mot personhistoria, ekonomisk och politisk historia.... De medeltida gravstenarna är dock prydda endast av släktvapen, varför de är av större heraldiskt och personhistoriskt intresse än konsthistoriskt.²⁰ Uppsala s.65

-
- ²¹ Svensk uppslagsbok (1932) ss. 1106-1107
- ²² Nationalencyklopedin (1995) Höganäs: Bra Böcker s. 551
- ²³ Hellström, Harald (1941) *Handledning i Heraldik* s.79
- ²⁴ Kleberg, Johan (1934) *Heraldik I: Hantverkets bok* s.425
- ²⁵ Corswant (1999) *Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden* [... de av mig funna huvudbaneren..., författarinnans påpekande utöver källlitteraturen] s.249
- ²⁶ Klingspor, C, A. (1887) *Handbok i praktisk vapenkonst* s.27
- ²⁷ Fleetwood (1917) *Handbok i svensk heraldik* s.19
- ²⁸ Spånga 1998, Danderyd 1979 och Vallentuna kyrka 1992
- ²⁹ RAÄ´s dåvarande 1.a målerikonservator H-P Hedlund (mestadels Värmdö kyrka 2005)
- ³⁰ Ibid. s.16
- ³¹ *Pigment och kopaler: svensk färgindustri under 200 år* (2001) Målaremästarnas riksförening och red. Mattson Christina Författare Johansson, Alf s.24
- ³² Fajersson, Malin, red. (2000) *Vasa bekänner färg* Stockholm s.5
- ³³ Det kan ha funnits idag för oss okända jordartsfyndigheter eftersom vasaskeppet uppvisar av den allra rödaste kulör... muntlig informant. 1. 200907 & Lindberg, Bo (1977) *Måleriteknik måleriets material och praktik* ”Rödockra utan inblandning av vitt kan ge ett laserande intryck och förväxlas med cinnober” s.51
- ³⁴ Exempel på detta är epitafiet över *von Doring* i Tyresö kyrka samt de *Kungliga vapnen* Karl x:s och Hedvig Eleonoras vapeni Solna kyrkas kor. För stenepitafierna över *Flemming och Bagge* i *Värmdökyrka* blev däremot jämförelser i färgsättning och ytbehandlingar aktuellt. Ingraverade sköldar på plåtkistor, ljusstakar, oblataskar, värjor och annan invändig heraldik i kyrkorummet som i sten på väggfält, dopfuntar, sarkofager och utvändigt på stenportaler, grindstolpar, gravmonument som visserligen från fall till fall en gång kan ha haft bemålade ytor utreds inte. Dessa märken är mindre till ytan med stämpelfunktion mer än estetiska ambitioner.
- ³⁵ Värjan som åminnelsevapen i kyrkan, ... (2001) s. 23 ”Vi kan konstatera att knappast någon mansgrav från tiden för Kristi födelse-400e Kr saknar svärd, spjut, lans eller sköld[...]. Vendelgravarnas svärd var ceremonivapen, representationsvapen icke avsedda att brukas i strid.s.33 & Beskrivning av fynden i båtgravarna 550-800 visar att stridsskölden fanns med I: Corswant (1999) *Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden*, [not 232] s. 308
- ³⁶ Värjan som åminnelsevapen i kyrkan, ... (2001) [”För Preussens del talas i Tyska ordens fredsföredrag av 1291 om förbud att bränna eller begrava de döda tillsammans med hästar eller människor eller med vapen eller klädnader eller vad dyrbarheter det vara må [...] I ”LegesSaxanum” stadgas dödsstraff för dem, som kremerar de döda.” [likt hedningarnas sed] s. 37
- ³⁷ Tyresö kyrka (sö) ATA mapp: (1919-1948): Konserveringsrapport skrivet år 1933 av Alfred Nilson. Värjan är idag omplacerade p. g. a stöldrisk?
- ³⁸ Skånberg: Tuve. (2003) *Glömda Gudstecken - från fornkyrklig doplittergi till allmogens bomärken*. Diss. Lunds Universitet s.87
- ³⁹ Skånberg, Tuve. (2003) *Glömda Gudstecken - från fornkyrklig doplittergi till allmogens bomärken*. Diss Lunds Univ. s 204
- ⁴⁰ Ibid. Abstract. Diss.
- ⁴¹ Theutenberg, Bo. J (2006) *Folkungar och korsriddare* s.208 se också *Skåneberg*(2003) Diss Lunds Universitet [På tidiga judiska mynt[... under första och andra århundrade f. Kr finns bilden av en lilja som symbol för Jerusalem] s.192
- ⁴² Fleetwood (1917) [”*Andvändt bomärke viduppgörandet af sitt vapen*”] s.24 se också Skånberg, Tuve. (2003) [Praktiska exempel ute i kyrkorna utgör bomärke är ymnighetshornet för *Horn* (Värmdö), Trappscuran eller ”golgatekorset” för *Posse* (Spånga) och *Wernfältts* Spikklubba Skånberg har i

sin avhandling dessa redovisade som bomärken på respektive sidor.] Horn s.192, trappskura ”golgatekors” s.157 och spikkklubba ”morgonstjerna” s.179.

⁴³ Uggla, Carl (1760) *Om swea rikets Wapn* ”Det första [nu kända] Riddartournespelet hölls år 935 i Magdeburg s.3 se också *Värjan som åminnelsevapen i kyrkan...* (2001) s.22

⁴⁴ Tidmark, Nils. P. (1942) *Borgen Tre Kronor och Nordens Korståg* I: *Falu-Kuriren* s.5

⁴⁵ Theutenberg, Bo. J (2006) *Folkungar och korsridare* ss.199-201. Uråldrigt gravskick... [Det äldsta funna sköldemärke är Birger Brosa sigill ifrån år 1180-talet föreställande en ”fransk” lilja] s. 22

⁴⁶ *ibid.* ss 144-147.

⁴⁷ Corswant (1999) *Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden* s. 22

⁴⁸ Harrison, D. *De svenska historiedagarna i Kalmar* ”Bondemakten framgår dessutom av en (olyckligtvis obevarad) målning i Kalmar kyrka i Uppland, troligen utförd på 1480-talet. På kyrkomålningen hålls de svenska tre kronorna upp av både en riddare och en beväpnad bonde. Bredvid målningen fanns den latinska texten: *Gentes Scitote vicinesiveremotae quod clareat Suecia plebeque militia. Vet, alla ni folk från när och fjärran, att Sverige lyser genom sin allmoge och sin militärmakt.*”

⁴⁹ Friberg, G. Tronner, Kate och Nord G. (1996) ”Färgundersökning av senmedeltida kalkmåleri” I: *Konserveringstekniska studier* ss. 5-6

⁵⁰ Corswant (1999) *Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden* s.71...En oxes värde pendlade mellan 1652-1667 vara 15 -20 daler kopparmynt [not 267] ($\frac{24\,000\text{ kd}}{15} = 1600\text{ oxar}$) s.309

⁵¹ *Ibid.* År 1652 betalades 44 daler kopparmynt för snideriet av *Jakob De La Gardies* huvudbaner. [d.v.s. ungefär 3 oxar] s. 71

⁵² Snickare, Mårten. Johannesson, Lena, red. *Konst och visuell kultur i Sverige-före 1809* [Stormaktstiden] Signum. Stockholm (2007) s.219,227

⁵³ Corswant (1999) *Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden* [16 anvapen för Ture Pehrson Bielke (1507-1577) Trosa församling] s.27

⁵⁴ Värmdö kyrka har 4 huvudbaner tillägnade barn: Vapen Munk 2 månader ifrån tidigt 1600-tal och hans äldre bror.

Carl Gustav Flemming (1662- 1664) G Palmqvist (1670- 1672)

⁵⁵ Corswant (1999) *Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden* s. 86

⁵⁶ *Ibid.* s. 62

⁵⁷ Corswant (1999) *Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden* s.23

⁵⁸ Fleetwood, Harald (1917). *Handbok i Sv. Heraldik*. Nordstedts förlag. Stockholm s.44-45

⁵⁹ *Värjan som åminnelsevapen i kyrkan...* (2001) ”Hjälmensom attribut är något som märks väl inte minst i båtgravarna under Vendeltiden”. s.200

⁶⁰ *Ibid* [Felöversättningen gjordes år 382 e. Kr och innefattar Andra Mos.34:29. *Coronata* betyder upplyst översattes till *cornuta* vilket står för behornad som i och för sig också har en metaforisk innebörd såsom kungamakt, frälsning, mod e.t.c] s. 29

⁶¹ *Ibid.* [Agnes Geijer hävdar bestämt att utförandet är senare 1500-tal med anknytning till Albertus Pictors ateljé ”Det bevarade täcket är... patstich som efterbildar en komposition från omkring 1300-talet.” Dock uppträder likheter i ansiktet mellan de konstruerade/reoverade täcket med H. Knutsson sigill.] s.40-41

⁶² Bäckmark, M & J, Wasling (2001) *Hjälmtäcket anses ha uppstått under korstågen. Sannolikt begagnade korsfararna ett över hjälm och nacke kastat tygstycke för att skydda sig mot solens brännande strålar.* s.24

⁶³ Hellström, H. (1941) *Handledning i Heraldik* Gravtäcket eller *Hjälmtäcket anses ha uppstått under korstågen. Sannolikt begagnade korsfararna ett över hjälm och nacke kastat tygstycke för att skydda sig mot solens brännande strålar.* s. 39 se också Uråldrigt gravskick [gällande klädsel att ”vapenskjortan skyddade mot brynjans solreflexer.”] s.45 & Corswant (1999) *Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden* s.47

⁶⁴Corswant (1999)*Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden* Sigurd Wallin beskriver det hela med att nu[...]”får akantusornamentiken en naturlig växtplats i det heraldiska obligatoriska lövverket, som är det ursprungliga hjälmtäcket”. [Citat ifrån Sigurd Wallin] s.120

⁶⁵ Ibid. s. 139

⁶⁶Värjan som åminnelsevapen i kyrkan... (2001) s.54

⁶⁷ Hellström (1941) s.70

⁶⁸ Fleetwood (1917) [*Angående 1600-1700-tals hjälmar [...]*”Dessas halsar gjordes långa och smala och huvfdena onaturligt små”] s.12

⁶⁹ Hellström (1941) *Handledning i Heraldik* s. 33

⁷⁰Värjan som åminnelsevapen i kyrkan...(2001) s.31

⁷¹Corswant (1999) *Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden* ss. 44,45 se Corswant (2006) ”*Huvudvapen och anvapen inom Skara Stift*” “*Spöknippet symboliserar statens absoluta makt*” s.111 vilket idag är synonymt med fascism men för 1600-tals människor inte torde sammankopplats med annat än gisslet av Jesus och ett av pinoredskap eller möjligtvis den Italienska staten.

⁷²Corswant (1999)*Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden* [Lejonet blev svensk stormaktssymbol Alf Johansson not 198] s 306

⁷³ Ibid. [Emblemet bestämdes av *Nikodemus Tessin*] s. 49

⁷⁴ Kraschanen bars av båda av *Gustav III* och *Louis Charles*; hertig av Normandie under ”Upplysningens stjärna” Namnet översätts till spottloska myntad i efterhand.

⁷⁵ 1700-talet grundades ett flertal ordenssällskap där stjärnan i olika Penta- eller Hexagramformade mönster förekommer med ett delvis avvikande nytt symbolspråk Rena plagiat av äldre vapensköldar har påträffats.

⁷⁶Corswant (1999)*Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden* [taget ur brevväxling Elias Brenner år 1721] s. 262

⁷⁷ Hellström (1941) *Handledning i Heraldik* s. 23

⁷⁸Bäckmark, M och Wasling, J (2001) *Heraldiken i Sverige* s.56

⁷⁹Dahlby, F och Ranke, J (1967) *Den svenska adelns vapenbok* s.33

[Gällande de andra av Bondes vapen är beskrivningen: ”*Fält 1 och 4 av silver, vari två gröna eldsprutande berg, belagda med var sin av vågskuror bildade balkan av silver (ström)*”]s. 33

⁸⁰ Muntlig informant nr. 2 2007-10-12.

⁸¹Corswant (1999)*Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden* s.251

⁸² Ibid. s. 251

⁸³ Ibid. s. 193 se också Corswant (2006) ”*Huvudvapen och anvapen inom Skara Stift*” s.13

⁸⁴ Danskar eller anglosaxiska folkslag har inte i samma utsträckning haft begravningsvapen i sina kyrkor, frånsatt minnessköldar som ex. bemålade plåttavlor se Corswant (1999)*Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden* [Skotska sedan med the *funeral hatchment* är ursprunglig nederländsk och fördes med på samma vis som i svenskars begravningsståg] ss.14,192 & Danskar eller anglosaxiska folkslag har inte i samma utsträckning haft begravningsvapen i sina kyrkor, frånsatt minnessköldar som ex. bemålade plåttavlor

⁸⁵ Uggla, C (1746)*Inledning till Heraldiken*. [Heraldikens mångtydlighet, betydelse och färg beskrivs däri] ss 42-89

⁸⁶ Bohuslänsfästning, De la Gardie, Lejonhuvud

⁸⁷ Tengström, L (1997) *Diss. Turcken icke olik: ryssatribut och deras motbilder i svensk heraldik från Gustav Vasa till freden i Stolbova* [Ett blått lejon beskrivs och symboliserar det Gotiska Lejonet] s. 349

⁸⁸Burenhult, Göran, red (1999) *Arkeologi i Norden* [Teori och metod inom arkeologin] s.136

⁸⁹Förgyllt hjärta uppträder i Värmdö kyrka *J. Flemminganvapnet* Kurck (1667) och i Munsö gravkor *J. Giertta* (1719)

- ⁹⁰Theutenberg, Bo (2006) *Folkungar och korsriddare* ss. 192-194
- ⁹¹Lindhult, N (1935) Göta Lejon i saga och historia, i konst och vitterhet I: *Tidskrift för Göteborgs stadstjänstemänsid.* 2
- ⁹²Theutenberg, Bo (2006) *Folkungar och korsriddare* s.221
- ⁹³<http://www.maritima.se/sv/Press/Pressmeddelanden/Vasa-top-model/>
- ⁹⁴Fajersson, Malin, red. *Vasa bekänner färg* (2000) ”Från guld och blått till färgerna mångfald” s.13
- ⁹⁵Tångeberg, Peter (1996) *Renässansens konst* s. 369
- ⁹⁶<http://www.maritima.se/sv/Press/Pressmeddelanden/Vasa-top-model/>
- ⁹⁷Hellström (1941) *Handledning i Heraldik* s.48
- ⁹⁸Lyckman, Karlsdotter Kerstin *Historiska oljefärger.* (2005) [Citerat ifrån Stål, C. År 1834 angående en byggnads ytterväggar men citatet speglar även den tidens inställning till kulörta utropstecken.]Op. cit s.39
- ⁹⁹*Värjan som åminnelsevapen ... [”En vit sköld, som man kallade en naturligt träfärgad sköld, bar man med fredliga avsikter [...] En röd däremot var krigstecknet. Vändes den på utsida röda skölden genom så att den vita insidan kom fram, accepterades det som fredstecken. Bruket av den vita färgen som fridssymbol har övertagits av kristendomen].*s.22
- ¹⁰⁰Klingspor C. A (1887) s.16
- ¹⁰¹Fleetwood (1919) s.35
- ¹⁰²Hellström, H. (1941)s. 78
- ¹⁰³Muntlig informant 2 Färgerna i Danderyds och Spånga kyrka. Muntlig informant nr.1 hävdar att förekommande och påträffat pigment på begravningsvapen är ofta järnoxid.
- ¹⁰⁴Malin Fajersson, red. (1999) *Vasa bekänner färg* s. 40
- ¹⁰⁵*Undersökning av en unik färgprovssamling på Kungl. Konsthögskolan...* (2007) red RAÄ
- ¹⁰⁶”Innehållet överensstämmer ej alltid med påsarnas innehåll. ”ur Mandelgrens målarenskrin [(Däremot har det inte funnits någon burk som varit märkt blymönja innehållande cinnober.)] s.23
- ¹⁰⁷K Tronner/IJ 1984 03 29 Rapport 71/84ANALYSRAPPORT Konserveringsrapport RAÄRIKSANTIKVARIEÄMBETET och STATENS HISTORISKA MUSEER
- ¹⁰⁸Uggla(1746)*Inledning till Heraldiken* s.30
- ¹⁰⁹Ibid. ss. 28- 29
- ¹¹⁰*Medpigment och kopaler* (2001) Johansson, Alf red Christina Mattson s.25
- ¹¹¹Fajersson, Malin, red. *Vasa bekänner färg* (2000) s.40
- ¹¹²Muntlig informant nr.1. Se också Bo Lindberg (1977)”*Hållbar i tempera och olja, kan svartna ibladning med svavelfärger.*”s.66
- ¹¹³K Tronner/IJ 1984 03 29 Rapport 71/84ANALYSRAPPORT Konserveringsrapport RAÄRIKSANTIKVARIEÄMBETET och STATENS HISTORISKA MUSEER
- ¹¹⁴Uggla (1746) [I sammanhanget syftande på grönt] s. 30
- ¹¹⁵*Grönt har inom den tidigt kristna bildkonsten representerat djävulens färg.* Tengström, L. (1997) [se vidare D .W Robertsson i uppsats ”Why the devils Wears green”] s.208.I sammanhanget kan också Djävulsbibeln *Codex Gigas*, Kungliga Biblioteket studeras där djävulen faktiskt avporträtteras med ett grönt ansikte.
- ¹¹⁶Lenk, Thorsten (1942) *Svenska flaggans uppkomst och äldsta historia.* [Källa; Enligt inventarierna uppå Konung Mattzskep Anno 1556] s. 477
- ¹¹⁷Tengström, L. (1997) [se vidare D .W Robertsson i uppsats ”Why the devils Wears green”] s.208.I sammanhanget kan också Djävulsbibeln *Codex Gigas*, Kungliga Biblioteket studeras där djävulen faktiskt avporträtteras med ett grönt ansikte.
- ¹¹⁸Se och jämför fig.3 a och b. Hjärtattributet över *Johan GierttaBiertas* år 1719 i Munsö gravkor

- ¹¹⁹ Ultramarin liknande nyans finns i fem av fem undersökta kyrkor och ingreppen har enligt ATA´sbilddarkiv skett under 1900-talet runt dessa årtal: 1915,1905,1937,1945.
- ¹²⁰ Corswants (1999)*Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden* [muntlig information 15/10 1998 av P. Tångeberg *Bengt Bagge af Berga Aspö Kyrka* not 319] s.149
- ¹²¹ Kleberg Johan (1934) *Heraldik I: Hantverkets Bok: måleri* s. 431
- ¹²² Kleberg Johan (1934) s.431
- ¹²³ Muntlig informant nr1.
- ¹²⁴ *Riddarholmskyrkan, Danderyds kyrka Leijonhuvd och Spånga kyrkas anvapen och Vallentuna kyrka Drake har jordartsliknade kulörer i lilabrunt vilket utgör originalbemålning.*
- ¹²⁵ Vid Hem besök i Munsö gravkor 2008-01-04 noterades en röd färg ligga under den hårt flagnade cape mortum liknande färgfilmen som rimligtvis borde vara sekundär tillsammans med annan ytbehandling.
- ¹²⁶ Ugglas, C(1746) [texten verkar i sammanhanget syfta på Riddarhuset] s.26
Riddarhusets vapen målad på kopparplåt verka överensstämma med originalen ute i kyrkorna och i vapenböckerna. De enda påtagliga skillnaderna ligger i konsthistoriska förändringar såsom damsceringsteknik och miljömässiga såsom silvrets mörkning eller att kopparplåten påverkat järnet i färgpigmentet till rostbildning
- ¹²⁷ Groth, Håkan & Strömblad, Lars *Barock och Rokoko i Sverige.*(2005) Prisma Stockholm
”Under 1800-talets stilförvirring förvanskades flertalet av [...] inredningar genom moderniseringar” .s.155
- ¹²⁸ Fleetwood (1917) s. 35
- ¹²⁹ Bäckmark, M och Wasling, J. (2001) s.11.
- ¹³⁰ *Stjernssköld i Värmdö kyrka* är målad med en täckande brunguld ockrakulör . Liknande pigment återfinns på Oxenstierna (1648)& (1654) i Tyresö kyrka).
- ¹³¹ Studerad vapenbok av A. W Stiernstedt och *Klingspor* ifrån 1875
- ¹³² Fleetwood (1917) s. 37
- ¹³³ *Klingspor* (1887) s. 28
- ¹³⁴ *Måleri Hantverkets bok* (1938) s.461
- ¹³⁵ Muntligt meddelande Hans-Peter hedlund.
- ¹³⁶ Corswant (1999) [efter ett muntligt meddelande har P. Tångeberg påträffat glimmer hos huvudbaner] s.117 *Svartglimmer*” finns i ett av de Flemingska huvudbaneret och i ett anvapen med båt som attribut ”Bonde” RAÄ 2005-05-09.
- ¹³⁷ Muntlig informant nr.2
- ¹³⁸ Muntlig informant nr.2
- ¹³⁹ Tångeberg, Peter (1996) ”Träskulpturens tekniker” I: *Renässansens konst ”Förgyllning och försilvring användes återhållsamt, ofta längs kanter och lister som en sorts konturteckning”* s.371
- ¹⁴⁰ Ibid s. 370
- ¹⁴¹ Hellström, Harald (1941)[”Våra förfäder kunde inte förmå sig att säga kort och gott guld, nej det skulle heta >>drakens bädd.>>” s.54
- ¹⁴² Tångeberg, Peter (1996) ”Träskulpturens tekniker” I: *Renässansens konst* s.371s. 375
- ¹⁴³ Ibid s. 365
- ¹⁴⁴ Corswant (1999) Not 134s.304
- ¹⁴⁵ Fleetwood(1917) s.35
- ¹⁴⁶ Hellström (1941) *Handledning i Heraldik* s. 49
- ¹⁴⁷ Fleetwood (1917) *Handbok i Sv. Heraldik* s.71
- ¹⁴⁸ Hedlund, H (1999) *Bemålat trä I: Tidens tand* s. s. 209
- ¹⁴⁹ *Värjan som åminnelsevapen* (2001)... ”En vitsköld, som man kallade en naturlig träfärgad sköld bars ned fredliga avsikter” .s.22
- ¹⁵⁰ Ugglas. C (1746) s. 89

-
- ¹⁵¹ Hellström, H(1941) s.58
- ¹⁵² Kleeberg, J (1934).s 430
- ¹⁵³ Klingspor C. A (1887) *Handbok i praktisk Vapenkonst* s.27- 28
- ¹⁵⁴ Fleetwood (1917) s.22.
- ¹⁵⁵ Fleetwood (1917) s.22
- ¹⁵⁶ Hjälmprydnad på Clerck (1711) och Appelbom(1720) i Vallentuna kyrka..
- ¹⁵⁷ Corswants (1999) *Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden*. Studerat bildmaterial [Huvudbaner över L. W Lewenhaupt (1668) Linköpings domkyrka] s.156
- ¹⁵⁸ Tångeberg, Peter(1996) *Renässansen konst "Träskulpturens tekniker"* s.369
- ¹⁵⁹ Värmdö kyrkas *Jacob von Scholtén, Vallentuna Kyrka Appelbom.Munsö gravkor Giertta*. se även Corswant (1999) Huvudbaner över G. F von Ascheberg, Waschlager, Bielke, Posse, Lindschöld, Bååt, K G Wrangel
- ¹⁶⁰ Wolfbrandt, Agneta Hämtat-2011-06
- ¹⁶¹ Groth, Håkan och Strömblad, Lars. (2005) *Barock och Rokoko i Sverige – 1650-1770* Prisma.Stockholms. 50
- ¹⁶² Anna Brandi (RAÄ)muntligt meddelande 2008-01-07
- ¹⁶³ Vendel och vikingatidens klingor var damaskerade I: *Värjan som åminnelsevapen...* (2001) s.31-33
- ¹⁶⁴ Hellström (1941) s.64
- ¹⁶⁵ Anter; F. K & Wannfors, H. (1997) *Så målade man* s. 48
- ¹⁶⁶ Klingspor (1887) s.13
- ¹⁶⁷ Corswant (1999)*Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden "Enligt tidiga sköldebrev läggs ett arabeskmönster, damaskering ovanpå färgerna".* s.116
- ¹⁶⁸ Fleetwood, H (1919) s. 25
- ¹⁶⁹ Corswant (1999) *Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden* [Bilden på damsceringsteknik är i denna avhandling tillgänglig] s.117
- ¹⁷⁰ Ibid.s.116
- ¹⁷¹ Klingspor (1887) *Handbok i praktisk Vapenkonst* s. 16
- ¹⁷² Fleetwood (1919) *Hanbok i Sv. Heraldik* s. 36
- ¹⁷³ Klingspor (1887) s.16
- ¹⁷⁴ Fleetwood (1917) s.35
- ¹⁷⁵ Studiebesök på Nationalmuseum utställningen "Härsarkonst" 30sept 2010-23 jan2011. Besök jan 2011.
- ¹⁷⁶ Uggla.C (1746) [not e] s.26
- ¹⁷⁷ Sala silvergruva (1400-1908)
- ¹⁷⁸ Hedstrand, B (1975) *Silvervaror i Sverige 1830-1915* s.16
- ¹⁷⁹ Svante Banér (d.1706) har ett helförsilvrat hjälmtäcke, *Gyllenstiernas* stamträd (d. 1705) med en hel försilvrad trofégrupp.
- ¹⁸⁰ Corswants bildmaterial 1999: *Se Anpyramid för Henrik Georg Falkenberg (1709) s.243, Erik Lindschöld (1690) s 225, Zacharias Rehnberg(1688)s.187,Carl Fabian Mörner (1688)s.224,Magnus Gabriel De la Gardie (1686)s.186.* ¹⁸⁰ Corswants bildmaterial 1999: *Se Anpyramid för Henrik Georg Falkenberg (1709) s.243, Erik Lindschöld (1690) s 225, Zacharias Rehnberg(1688)s.187,Carl Fabian Mörner (1688)s.224,Magnus Gabriel De la Gardie (1686)s.186.*
- ¹⁸¹ Fridell, Karin och Wannfors, Anter (1997) s. 68
- ¹⁸² Lejonen håller i en yxa på böjt skaft istället för att trampa på den. Enligt Corswant fick *Rehbinder* det friherrliga vapnet samma år som Henrik R avled och man kan ha varit osäker på utförandet. Det kan också ligga en nationell värderingsgrund i och med att man faktiskt valt bort att låta Lejonet trampar på sitt eget vapen. Jämförelser kan göras med Finlands senare statsvapen.

¹⁸³ <http://runeberg.org/nfar/0336.html>

¹⁸⁴”*Danderyds kyrkas konstskatter Begravningsvapen*” (1990) utg. Danderyds församling s. 19

¹⁸⁵ *De största restaureringsingreppen till ytan sett är metalliseringen*. Muntlig informant nr.212
Oktober 2007

¹⁸⁶ Corswant (1999) *Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden* s.117

¹⁸⁷ Hedstrand, B (1975) s.11

¹⁸⁸ Ibid [källa; Adolf Tamm (1920) *Händelseutvecklingen med skråväsendets avveckling*] s. 22

¹⁸⁹ Berghman, Gustaf Arvid (1951) *Heraldisk bilderbok tillägnad H. K. H kronprins Carl Gustav*
s. 9

¹⁹⁰ Studiebesök på Nationalmuseum utställningen ”Härsarkonst” 30sept 2010-23 jan2011. Besök
jan 2011.

¹⁹¹ H-P Hedlund, RAÄ, mikroskoperade färgflagan. 2008-01-07.

¹⁹² Anna Brand (RAÄ) Hjälpte mej med detta 2008-01-07

¹⁹³ Spotttest, reagens för blått med syror och bas visade inga resultat av kända pigment sorter. Vid
mikroskopering av tvärsnittet upptäcktes ett underliggande skikt rött också under grunderingen!
En tunn färgflaga applicerades med dubbelhäftande koltejp och undersöktes i ungefär 15- 20
minuter med punktmätning av ESEM i skala 250 gångers förstoring och skärpedjup.

¹⁹⁴ Hemskickad Konserveringsrapport av Lars Göthberg gällande inventarierna i Spånga
kyrka 1998-08-10

¹⁹⁵ Ugglå. C (1746) *Inledning till Heraldiken* ss. 28- 29

¹⁹⁶ Ek utgjorde under medeltiden. *Det Heliga träslaget* muntlig information av *Charlotta Hanner
Nordstrand*, Universitetslektor. Föreläsning oktober år 2004. Vasaskeppet var i Ek. I valet av
träslag fanns en symbolisk underbetydelse som Ek och Lager äger. Corswant (1999) s.165. ”*I
religionshistoriska sammanhang talas om den heliga ek, Jupiter Feretius träd på Capitolium, där
man hängde upp erövrade vapen.*” ur *Värjan som åminnelse vapen...* s.16
Almen är också förekommande för möderne vapen. *ibid* [not 227] s. 307.

¹⁹⁷ Corswant (1999) *Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden* [Tjurhuvudet är illusionistisk
bemålad med löpande linjeteckning runt skölden därför utgår jag ifrån att det möjligtvis kan vara
original] s. 28

¹⁹⁸ Tångeberg, Peter. (1996) ”Träskulpturens tekniker” I: *Renässanskonst* s.374

¹⁹⁹ Tångeberg, Peter. (1996) ”Träskulpturens tekniker” I: *Renässanskonst* Js.372

²⁰⁰ Spotttest reagens för järn med syra gav ingen reaktion. Vid en enskild visning på kulturvård av ett
nytt FTIR-ATR instrument som analyserade resterna. Munstycket bestod av en trikint formad
diamant som genom ett lätt tryck fick direktkontakt med pigmentet. En keramisk tråd, fiberoptik
användes som ledande strålningskälla. AgBr (Silver Bromid) utgjorde monokromatorn och delade
upp våglängderna referensmaterial på skolan, *Inga-Lill Nyströms* pigmentsamling fick kurvan att
stämna överens med *Bresilja*. Två referenskurvor skrevs ut, ett för vardera som samtidigt
överensstämde med varandra.

²⁰¹²⁰¹ Snidaren och konterfejaren var skilda personer eftersom skrålet förbjöd två yrkesutövningar.
Enligt skråstadgan fick man inte ha två professioner beroende på konkurrensvillkor och kravet på
yrkeskvalité och specialisering

²⁰² Muntlig informant nr 3.

²⁰³ Ibid. Efter skickade vapenfotografier belagdes den gröna lasuren som original ifrån 1600-talet.
Den blåa färgen har tillkommit i efterhand.

²⁰⁴ Ibid. Efter skickade vapenfotografier till muntlig informant två belagdes den gröna lasuren
som original ifrån 1600-talet. Den blåa färgen har tillkommit i efterhand.

²⁰⁵ Tångeberg, Peter (1996) ”*Monokroma skulpturer ifrån efterreformatorisk tid är sällsynta, inga
säkra ytor finns i Sverige men annorstäders[...] Hudpartierna är mattförsilvrade och dräkterna
och en del detaljer utförda i glansteknik*”] s.374

- ²⁰⁶ Corswant (1999) *Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden* s. 252
- ²⁰⁷ Ibid. [I samband med Stockholms Storkyrkans utrensning citat av Jonny Roosvaal år 1833] s. 252.
- ²⁰⁸ Ibid. [citat av konstnären Pehr Hörberg år 1802] s. 252
- ²⁰⁹ Besök Röhsska museums barockkammare.
- ²¹⁰ Ibid. s 39
- ²¹¹ Ibid. [not 144 Ingrid Hemgren I: *Kultur Miljövård* (1994) s.25] s.304
- ²¹² Ibid. (1999) Egen översättning av dikt av Jacob Putrich von Reicherthausen ifrån år 1461] s.66.
- ²¹³ Ibid. [sent 1800-tal] ss.68- 69
- ²¹⁴ Bäckmark. M och Wasling. J (2001) *Heraldiken i Sverige* s.86
- ²¹⁵ Corswant(1999) *Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden* s.286
- ²¹⁶ Värmdö kyrkas Inventarieförteckningen över begravningsvapen 2006. Pfeif. Utgången d. 1783. Upphovsman Rune; Kjellander, personhistoriker.
- ²¹⁷ ATA Värmdö kyrka (up) mapp 1921-1962. [Släkten Fleming dog utgick år 1852 vilket vapen i den igenmurade vindstrappan tillhört.]
- ²¹⁸ ATA, handlingar rörande *Solnas kyrka* (up) Tidningsmappen (1920-) år 1914. ”*Allmänna dagbladet?*”
- ²¹⁹ Ibid. Inventarieförteckning år ifrån 1808 ur mapp, (-1959)
- ²²⁰ Corswant (1999) *Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden* [citat ifrån Aschaneus, M. angående Sigtuna kyrka 1600-talets första decennier] s.72
- ²²¹ Ibid. [Jakobs kyrka, Stockholm 1713] s. 72.
- ²²² Muntlig informant nr .6
- ²²³ ATA Handlingar rörande Vallentuna kyrka mapp (up)-1951 Personligt brev, nyår 1937- 01 till S. Curman riksantikvarie ifrån Sven Vängby, dåvarande kyrkoherde; angående restaurering av Vallentuna kyrka
- ²²⁴ Tengström, L (1997) [citerat ur Olaus Magnus bok] s.178 *När nordborna från långt aflägsna byar skola begifva sig till kyrkan, bära de ej andra vapen än armborst, svärd och yxa. Före inträdet i kyrkan pläga bönderna i Norden, särdeles i fredstid, aflägga sina vapen framför dörren eller i förhuset, utan ringaste farhåga för att de skola bliva stulna, samt återtaga dem först efter gudstjänsternas slut, då de skola vända hem igen.* Anledningen berodde på en lagstadga ifrån år 1437, vilket visar på vapenförbud i kyrkor senare med böter på fyrtiomark. Källa: Uråldrigt gravskick (2001) [Utfärdat av Strängnäs riksråd, senare år 1441 utropas böter] s.10. Kyrkan ansågs som en fredad zon och att denna medeltida inställning kan förklara folks tillflykt till kyrkor under senare världskrig.
- ²²⁵ Corswant (1999) *Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden* s.71
- ²²⁶ Värmdö och Vallentuna kyrka
- ²²⁷ Solna kyrka Karl X:s och Hedvig Eleonoras vapen, Spånga Bondeklanen
- ²²⁸ Vallentuna år 1937, Tyresö år 1933, Värmdö år 1920 .
- ²²⁹ ATA Handlingar rörande *Värmdö kyrka* mapp (up)1921-1962. Inventarieförteckning. Citerat efter P. Brandel år 1920
- ²³⁰ Corswant (1999) *Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden* s. 81
- ²³¹ Raneke, J (1990) *Svenska Adels heraldik med Klingspors Vapenbok* s. 92-93(42).
- ²³² Danderyd kyrkas konstskatter Begravningsvapen. (1990) s.6
- ²³³ Corswant (1999) *Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden* [“*courtise, är motiverat... när ett vapen placeras så att motivet kommer att vända ryggen åt altaret.*”] s.200
- ²³⁴ Släkten Trolle fick sitt namn efter att enligt sägnen halshuggit ett rödhårigt troll, enligt ny forskning var neandertalare rödhåriga.
- ²³⁵ Danderyd kyrkas konstskatter Begravningsvapen s.11

-
- ²³⁶ ATA. Handlingar rörande *Kungsholmens kyrka* "Tidningsurklippspärmen" *Svenska Dagbladet* 1915-10- 31
- ²³⁷ ATA handlingar rörande Spånga kyrka up.(-1954). [Bakomliggande orsak till vapens olika storleksdimensioner var inte känd]
- ²³⁸ ATA Danderyds kyrka mapp (up): -1940. Vallentuna kyrka mapp (up)-1951. Tyresö kyrka mapp (sö) 1919-1948.
- ²³⁹ ATA, Tyresö kyrka mapp (sö), 1919-1948
- ²⁴⁰ ATA Kyrkliga inventarieförteckning rörande Värmdö kyrka år 1917 och 1925, mapp (up), 1921-1962 och rörande Vallentuna kyrka mapp år 1917 (up), -1951 där Begravningsvapen anges som huvudrubrik.
- ²⁴¹ *Corswant (1999) Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden s.33*
- ²⁴² ATA Tyresö kyrka mapp (sö), 1919-1948[Konserveringsrapport ifrån år 1933av konservator Alfred Nilson]
- ²⁴³ Spånga, Vallentuna och Värmdö kyrka
- ²⁴⁴ Se bilaga tabell 1 över dokumentationsuppgifter.
- ²⁴⁵ ATA rörande Vallentuna kyrka. *Klingspor*. Tidningsartikel ifrån" tidningsmappen "1937-01-30 Lokaltidning,
[se tabell 1 för inventering av vapen. *Värmdö kyrka* Fleming och Reh binder.] Epitafium Tyresö bekostades av Siri Oxenstierna 1933 mapp (sö) 1919-1948. Munsö gravkor renoverades av släkten *Giertha* muntlig information]
- ²⁴⁶ Munsö Kyrka, Spånga, Värmdö, Tyresö saknar eller har oläsliga kartuscher.[se vidare tabell 2:a raden "Kartusch"]
- ²⁴⁷ Integrerad och neutral kartusch Christer Horn av Åminne (1622-1692) Uppsala domkyrka. Scannad ur *Corswant (1999) s.93* Foto: N. Naumburg.
- ²⁴⁸ I Spånga och Tyresö kyrka inventarieförteckningar
- ²⁴⁹ Munsö Kyrka. [I Värmdö kyrka är dessa också placerade i bakersta delen av långskeppet "vid lekrummet"]
- ²⁵⁰ Elgenstierna, Gustaf?(1914) Om borgerliga släktvapens förekomst i Sverige. I: *Personhistorisk tidskrift?* s .3
- ²⁵¹ Okänt anvapen för *Klingspor (1676)*, Spånga kyrka A. Bonde anvapen *Stenbock (1675)*, Danderyds Baner anvapen *Banér (1674)*
- ²⁵² Spånga. Se också *Corswant (2006) Huvudbaner och anvapen inom Skara stift. s.36*
- ²⁵³ ATA Vallentuna kyrka (up) mapp 1921-1962. ATA Kyrkliga inventarieförteckning rörande Värmdö kyrka år 1917 och 1925, mapp (up).
- ²⁵⁴ Epitafiet över von Daring i Tyresö kyrka ATA blivit benämnt Vapnen, Alfred Nilsson 1933 konserveringsrapport och i fotoarkivet 1978. I Solna kyrkan inräknas de kungliga minnessköldar som begravningsvapnen.
- ²⁵⁵ *Corswant (1999) Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden s.32*
- ²⁵⁶ Kjellander, Rune Värmdökyrkas begravningsvapen Inventarieförteckning:
- ²⁵⁷ Värmdö kyrka ATA (mapp 1921-1962) 1917's inventarieförteckning.
- ²⁵⁸ *Corswant (1999) Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden s.93*
- ²⁵⁹ Spånga kyrka [Detta är en gammal sed, lutade mot kyrkväggen med bärstången kvar innan upphängningsbruket kom]
- ²⁶⁰ ATA handlingar rörande Spånga kyrka mapp (-1954) 1983-06-30 Muntlig Informant nr. 2.
- ²⁶¹ Muntlig informant nr. 5
- ²⁶² Vätzlösa kyrka, besök 2007-03
- ²⁶³ Värmdö förråd besök 2008-03
- ²⁶⁴ Danderyd, Solna kyrka.

- ²⁶⁵Undanställningen skedde på 1700-talet då vapnen saknas i 1800-talets inventarieförteckning i Tyresö kyrka år 1830 gällande *Oxenstierna och Värmdö kyrka Bagge of Bo*.
- ²⁶⁶Gällande Spånga, Solna, Tyresö och Värmdö kyrka
- ²⁶⁷Heinz. T Hanisch *Restaurierungim 19. Jahrhundert...*(1987)s.297 Hämtad ur Konservator Alfred Nilsons kyrkorestaurering 1925-47 av Hélène Svahn och Fredrika Rönn. Magister uppsats. Göteborgs universitet s.50
- ²⁶⁸Corswant (1999) *Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden* s.112
- ²⁶⁹ibids.112
- ²⁷⁰Värmdö Kyrka, RAÄ konservering rapporter rörande Flemmings anvapen. [... det sitter ”små papperslappar fastlimmade övermindre hål i träet ”... övermålad i svart färg liksom hela baksidan tolkad därför som ursprunglig] skriven av Richard Sundström 2005-05-09
- ²⁷¹Tyresö kyrka Gyllenstierna huvudbaner där fogar tätats med krita och lim, lera alt. blyvitt.
- ²⁷²Tångeberg, Peter (1979) Skador på måleri i svenska kyrkor I: *Fornvännen* s.118
- ²⁷³Hedlund, H-P (1999) [Bemålat trä] I: *Tidens tand* s. 209
- ²⁷⁴ATA Handlingar rörande Vallentuna kyrka Göthberg, Lars (1992)
- ²⁷⁵Corswant (1999) *Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden* [H. Rabén (1934) efter tolkning av sammanhanget sagt under 1600-talets senare hälft.] s. 165
- ²⁷⁵Hallström, B, Isacson, Arne och Suttner, George (1986) *Olja - en handbok i oljemåleriet* s.18
- ²⁷⁵*Måleriboken – om färg, färgsättning, måleri och miljö* (1992) red, Målerimästarens riksförening s.14
- ²⁷⁶Corswant (1999) *Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden* [H. Rabén (1934) efter tolkning av sammanhanget sagt under 1600-talets senare hälft.] s. 165
- ²⁷⁷Hallström, B, Isacson, Arne och Suttner, George (1986) *Olja - en handbok i oljemåleriet* s.18
- ²⁷⁸*Måleriboken – om färg, färgsättning, måleri och miljö* (1992) red, Målerimästarens riksförening s.14
- ²⁷⁹Corswant (1999) *Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden” År 1652 betalades 44 daler kopparmynt för, tillverkning ett huvudbaner”[not 267]s.309*
- ²⁸⁰Tångeberg, Peter (1979) *Skador på måleri i svenska kyrkor. En lägesrapport. Restaureringsprinciper* s. 114
- ²⁸¹Lyckman, Karlsdotter, Kerstin. red. *Historiska oljefärger* (2005) s.121
- ²⁸²Hedlund, Hans Peter (1999) I: *Tidens tand* s.210
- ²⁸³Ibid. s.210
- ²⁸⁴ATA ”Tidningsurklippsmappen.” Handlingar rörande *Tyresö Kyrka*. *Svenska dagbladet* 1933-08-12
- ²⁸⁵Inga uppgifter om detta vapen fanns i ATA eller av Lars Göthberg. Färgsättning är identisk med *Riddarholmskyrkans* kopparplåt ifrån år 1748.
- ²⁸⁶ATA rörande Solna Kyrka. ATA Sven Dahlén. Angående restaurering år 1920 och 1929 för
- ²⁸⁷Handlingar rörande Danderyds kyrka år1915 22/3
- ²⁸⁸Solna år 1920 23 juni.
- ²⁸⁹ATA rörande Tyresö kyrka mapp(sö) (1977-1981)
- ²⁹⁰ATA rörande Solna kyrka mapp1920-1965 (Up Solna, sn) 1920 års renovering.
- ²⁹¹Tångeberg, Peter (1979) Skador på måleri i svenska kyrkor I: *Fornvännen* ss.118-119. Hallström, Björn (1986) *Måleriets material* Läs också hur varning utfärdas för att lämna kvar limrester i emaljerade grötkastruller. ”*Emaljen slits loss genom den kraftiga spänningen som uppstår när limmet torkar,*”[Livsmedel och konstnärsmaterial] s.9
- ²⁹²Muntlig informant nr 2
- ²⁹³Ur Konserveringsrapport över *Jacob von Struan Robertssons* vapen Spånga 1998 av Lars Göthberg.

- ²⁹⁴ Hallström, Björn (1986) *Måleriets material* s.188 se också Tångeberg, P(1979)[’Det är framförallt de blåa ytorna som skadas.’]s.119
- ²⁹⁵ Kerstin, Lyckman Karlsdotter, red Diss, Göteborgs Universitet *Historiska oljefärger* (2005) [*Linoljan* som bindemedel innehöll andra komponenter före 1915 och tillredes annorlunda.]s.104
- ²⁹⁶ Lindeberg, Bo(1977) *Måleriboken: måleriets material och praktik* s.46
- ²⁹⁷ Hallström, B, Isacsson, Arne och Suttner, George (1986). s.23
- ²⁹⁸ Gradin- Cattellani, Anna (2002) .”En målning är som en levande varelse” I: *Antik och Auktion* nr 5:e s.29
- ²⁹⁹ Ibid.s.114 [läs tidigare resonemang om bindemedelsproblematiken och brytningsindex.]
- ³⁰⁰ ATA 1966 Sven Dalén ur Konserveringsrapport. Vapensköldar i det Bondeska gravkoret. Vidtagna åtgärder: Fästning av lös polykromering,... Använda preparat: Polyvinyllim.
- ³⁰¹ Värmdö och Spånga kyrka har retuscherade sköldar på detta vis..
- ³⁰² Jdrzejewska, Hanna (1980) *Ethics in conservation*” *Efter lång träning inom ett område finns det alltid en omedveten tendens att tillämpa samma sorts tänkande och behandling på andra typer av föremål, med ödesdigra resultat.*” [Etik inom särskilda områden nr 2.] vidare En vanlig vantolkning och förenkling över Jdrzejewska’s ”*Behandla alla föremål med samma respekt*” är att de ska ha samma behandling oavsett ålder, material & skadebild. *Theory of restoration* (1977) Cesare Brandi *Given that the very concept that a work of art is a unique object because of that unrepeatable singularity of historic event, each case of restoration will be in case in itself and not just an element in a collective series*”s.65 & Generellt sätt så har fernissning av tavlor, masskonsolideringar skett mer för sakens skull i ett liknande ”löpande bandsystem” i ett flertal av svenska museer och verksamma ateljéer utan någon som helst egentlig funktion. & *Art restoration* (1993) red utg Beck, James & Daley, Michael. Utg. John Murray. London “*There can be no absolute, value-free objectivity, and that is true of our own time as well. That is one reason why the irreversible, radical restoration programmes widespread today are so terrifying.*”s.128
- ³⁰³ Munoz Vinaz, Salvador (2005) *Contemporary of conservation*” *They are conservation objects because a number of people agree that they have desirable social, private or scientific meanings, not because of their material features: for them to become social symbols, they must be socially accepted;*”s.153&
- Jdrzejewska, Hanna (1980) *Ethics in conservation* ”Att förklara ett föremål vara’ ett hopplöst fall, som inte kunde räddas’ kan inte vara beroende på föremålets tillstånd utan på konservators inkompetens.’ ” s.11... *Föremål som idag är stort intresse betraktades för inte så länge sedan som värdelösa och togs inte hand om... Det händer fortfarande med föremål av mindre konstnärligt värde, fastän deras värde som kulturella manifestationer kan vara högt.*s.15 ...
- ³⁰⁴ *Theory of restoration* (2005) Cesare Brandi edited, Giuseppe Basile. Istituto centrale per il restauro, Nardini. Roma.s.69

BILAGOR

BIL.1. Data gällande uppskattning för kvarvarande originalyta eller ytbehandlig

Danderyds kyrka Baner (1628) orestaurerat 6/6 andel

Baner (1674) orestaurerat 6/6

-anvopen 19/20

Baner (1709) växelvis 5/6

- anträd 7/8

Stenbock (1695) växelvis restaurerat 5/6

-anträd 7/8

Orestaurerade i kyrkorum(200/366)55 % av original yta. 50 % av sköldboståndet

växelvis restaurerade i kyrkorum:(166/366) 45 % av original yta.50 % av sköldboståndet

Huvudbaner(Huvudvopen):22/24= 91.6%

anvopen 95%

(ink. stamträd: 270/300= 90 % borträknas)

Totalt uppskattad originalyta: 93.3%

Danderyd	Kyrkorum	Undanställt
Orestaurerade	100%,100%	-
Växelvis	83%,83%	
Helt/hårt restaurerade	-	

Spånga kyrka

Robertsson (1652) undanplockad 6/6

FuschBuhlenstein (1668) undanplockad 6/6

Bonde, A (1675) växelvis restaurerat 5/6

-anvopen 59/64=92%

Bonde, G (1667) orestaurerat 6/6

-anvopen 75/84=89%

Bonde, E (1667) orestaurerat 6/6

-anvopen 43/48=89%

Bonde C (1699)växelvis restaurerad ¼

Orestaurerad i kyrkorum. (200/508) 39 % av originalyta. 33 % av sköldboståndet

Orestaurerade tidigare undanställd. 39 % av originalyta. 33 % av sköldboståndet

Växelvis restaurerade i kyrkorum: (83/508) 16 % av originalyta. 16 % av sköldboståndet

Hårt restaurerat i kyrkorum: (25/508) 5 % av originalyta. 16 % av sköldboståndet

Huvudbaner 83 %

Anvopen 90 %

Totalt uppskattad kvarvarande originalyta: 86.5%

Huvudvopen Spånga	Kyrkorum	tidigare undanställd
Orestaurerad yta	100 %, 100 %	100 %, 100 %
Växelvis	83 %	-
Helt/Hårt restaurerade	25 %	

Tyresö kyrka

Truschlers (1665) D C L X Y 5/5

Oxenstierna (1648) 100 5/5 växelvis, restaurerade plåtblad, tidigare undanplockad

Oxenstierna(1654) 100 5/5 växelvis, restaurerade plåtblad, tidigare undanplockad

Gyllenstierna (1705) 1/5 hårt restaurerad tidigare undanplockad

-anträd 3/5,(svårt att bedöma, sitter för högt upp lämnas ifrån utredning)

Tyresö Huvudvapen	kyrkorum	undanställt
Orestaurerade	100 %	100 % 100 %
Helt/Hårt restaurerade		20 %

Orestaurerade i kyrkrum (100/320) 31 % av originalyta. 25 % av sköldboståndet

Orestaurerade undanställt (200/320) 63 % av originalyta 50 % av sköldboståndet

Hårt restaurerat (20/320) 6 % av original yta. 25 % av sköldboståndet

Totalt uppskattad originalyta: (100+100+20+100/400) 80 %

Vallentuna kyrka

Wernfelt (d.1654) 3/5 växelvis undanställt

Klingspor (d.1676) 1/5 helt undanplockad

-6st anvapen 11/36 undanplockad

Drake (d.1677) 5/5 undanplockad.

Orestaurerat.

Huvudbanér	Undanställt
Orestaurerade	100 %
Växelvis	25 %, 25 % 60 % 20 %

Appelbom(d.1720) 1/4 växelvis undanställt

Clerk (d.1711) 1/4 växelvis undanställt

Orestaurerade tidigare undanställt: (100/230) 43 % av original yta. 20 % av sköldboståndet

Växelvis/ hårt restaurerade undanställt: (130/230) 56 % av original yta. 80 % av sköldboståndet

Uppskattad originalyta för anvapen: 30.5%

Uppskattad originalyta för huvudbaner: 46 %

Totalt uppskattad originalyta inklusive anvapen : 38.25%

Värmdö kyrka

-Bagge af Bo d. 1611 undanställt 95/10 orestaurerat

-Bagge af Bo d.1636 10/10 orestaurerat

-Bjure d. 1655 10/10 orestaurerat

-Blixtenkrona d. 1702 7/10 växelvis

-Clas Fleming 1644 10/10 orestaurerad

Carl Flemming 1664 10/10 orestaurerad

-J. Flemming d. 1667 (undanställt?) 10/10

limfärgsteknik 80/10 orestaurerat

(anvapen undankastade 1852) 19/20

-Claes Flemming 1672 (undanställt) 5.5/10 växelvis

-Flemming 1689 (undanställt) 5/10 delvis hårt restaurerat

-Flemming 1699 (undankastad) 4/10 hårt restaurerat

(Anträd) (undanplockad) 8/10 växelvis

-Palmfelt (1694) 5 /10 växelvis

-Palmqvist (1689) 5 /10 växelvis

-Palmqvist (1702) 5/10 växelvis

-Rehnbinder (1680) 1/10 helt restaurerat

-Scholtén (1734) (undanställt) 0.5/10 hel restaurerat

-Svart, Jacob (1701) (undanställt) 4/10 växelvis

-Svinehuvud (1666) (undanställt) 10/10 orestaurerat

Huvudvapen	kyrkorum	Undanställt
Orestaurerade Mer eller mindre)	100 %, 100 %, ,	100 %, 95 %, 100 % 80 %, 100 %
Växelvis	70 %, 50 %, 50 %, 50 %	40 %.55 %
Helt/hårt restaurerade	10 %, ,	0.5 %, 50 %, 40 %

Orestaurerade kyrkorum; (200/1095)18 % av original ytan. 13 % av sköldboståndet

Orestaurerade tidigare undanställda: 475/1095)43 % original ytan. 30 % av sköldboståndet

Växelvis restaurerade i kyrkorum (220/1095) 20 % av original ytan. 24 % av sköldboståndet

Växelvis restaurerade tidigare undanställda (95/1095) 9% av original ytan.13% av sköldboståndet

Hårt restaurerat kyrkorum(10/1095) 1 % av original ytan.1 % av sköldboståndet

Hårt restaurerat undanställt (90.5/1095) 8 % av original ytan.**18 %** av sköldboståndet

Uppskattad originalyta för huvudbaner: 1095/17 = 64.4%

Uppskattad originalyta för anvapen: 95 %

Totalt uppskattad originalyta 79.7%

BIL. II Skador på inventarier med måleri i kyrkor i Södermanlandslän

Scannad ur *Tångebergs Peters* undersökning i Södermanslands kyrkor)

	A		B		C		Summa föremål
	a	b	a	b	a	b	
Medeltiden	56	7	18	36	1	1	119
Reformationen tom 1700-talets slut	101	77		1	17	12	208
From 1800	9	11					20

SKADOR PÅ INVENTARIER MED MÅLERI I KYRKOR I SÖDERMANLANDS LÄN

Inventeringen gjord 1984 — 1985

Antal undersökta kyrkor: 72

A Föremål med bevarat ursprungligt (eller epoken tillhörigt) måleri

B Föremål utan eller med blott ringa måleri bevarat

C Föremål med nytt måleri (utfört efter 1800)

a Föremål i behov av konservering

b Föremål utan behov av konservering

Färgbildsbilaga

1)

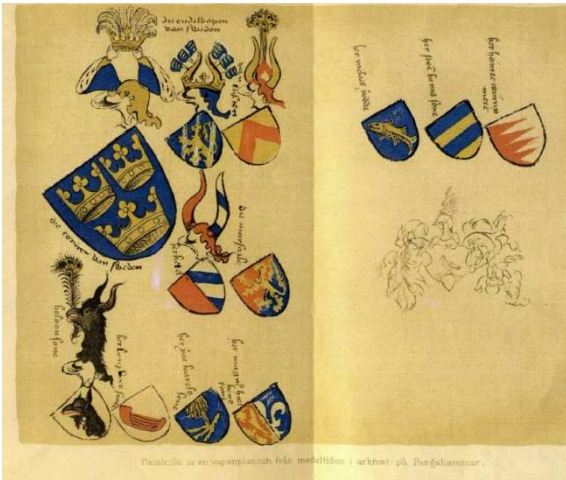

fig.2)

Fig 3 a-c)

a)

b)

c)

6a)

b)

c)

Fig7a)

b)

c)

8a- c)

b)

c)

Fig.10 a)

c)

b)

d)

Fig 11 a&b)

Fig. 14a)

14b)

14 c)

fig.16)
a & b

Fig 17)
a & b

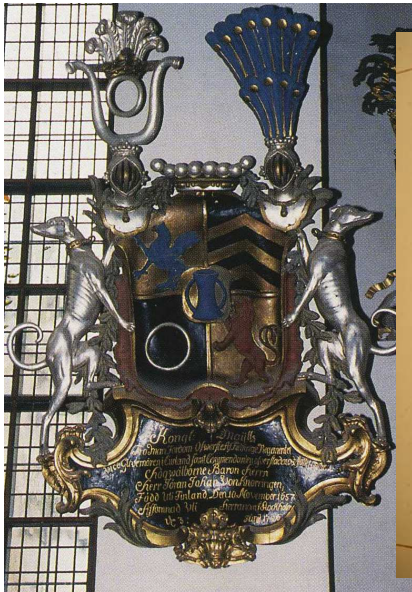

Fig). 18c- e 18 d)

fig.18.a & b nederst vänster)

18c)

177. von Knorring.
Frih. 1720. Introd. 1720.

24. Gyllenstierna af Eriksberg.

e)

GYLLENSTIERNÄ,
af Eriksberg. †

Fig.19 a-c)

b)

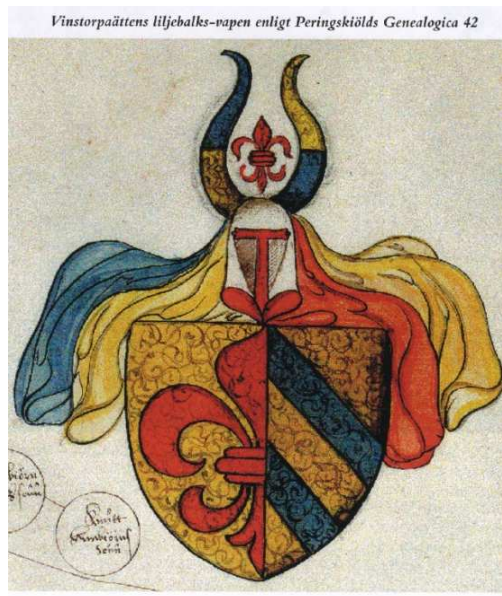
c)

Fig.22)

Fig 24) a & b

2. Vinstorpaättens grundvapen är kluven sköld med i första fältet från linien utväxan

Fig.25a & b)

fig) 27 a

27 b)

fig.28)

fig.) 29

fig. b) 30a

fig30b)

Fig31)

fig.34) fig 36)

Fig.40 a-b)

a)

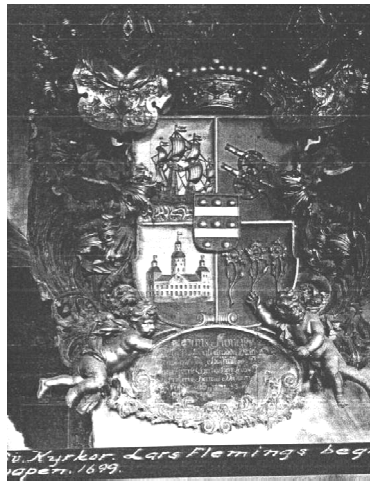
b)

Fig 41 a)

b)

c)

d)

Fig. 37)

fig 43a,&b)

Fig) 45a& b

St. Kyrkor. Lars Flemings beg
vapen. 1699.

Fig. 42
a&b

fig.)43 a & b

fig.)44

Fig. 48)